

Schlesinger Károly: Az elméleti nemzetgazdaságtan és módszere, mint a pragmatikus gazdasági történetírás segéd-eszköze*

gazdasági események történelmi feldolgozása legtöbbször nem áll elméleti ismereteink magaslatán.

Úgy a szűkebb értelemben vett gazdasági történetírás, amely lezárt korszakok eseményeit tárgyalja, mint a sajtónak a közgazdaságról szóló jelentései mind máig legnagyobb részben tiszta leírásra szorítkoznak és az olvasóra hárítják azt a — számára megoldhatatlan — feladatot, hogy az események között az összefüggéseket megtalálja és ezzel intellektuális és gyakorlati értékeket nyerjen az elébe terjesztett adathalmazból.

De a magasabb fejlettségű pragmatikus történetírásra is áll az, amit fentebb mondtam; ez a történetírás okfejtésében inkább ösztönszerű belátásra és gyakorlati tapasztalatra, az úgynevezett józan észre támaszkodik, mint szigorúan tudományos gondolkozásra.

A józan ész bálványozása, amelyet Romain Rolland oly találóan jellemzett — „a francia vidék régi középosztálya el van telve józan eszével; annyira bízik benne, hogy azt hiszi, nem is találhat olyan nehézséget, amelyet ne oldhatna meg vele” — a jelenkor szellemes társadalomtudományi üzemében is erősen elterjedt valami. Állóképességének nagy részét annak köszönheti, hogy egyrészt a tudományos irodalom a józan észre való korlátozása által mindenki számára hozzáférhető édességgé válik, ami máskülönben lehetetlen volna, hogy másrészt a szellemi tudományok művelője csak írásainak e könnyű hozzáférhetősége által juthat szélesebb körökben ahhoz az elismeréshez, amelyet a természettudós számára már eredményeinek kézzelfogható jellege is biztosít.

Tanulmányomnak az a célja, hogy rámutasson a naivan empirikus történelmi okadatolás hiányaira és hogy sürgesse ennek az el-

* Az alábbiakban kifejtendő módszertani követelmények megvalósítását egy előadásomban kíséreltem meg, amelyet *A pénzérték háborús változása* címen a Magyar Közgazdasági Társaságban tartottam és amely a *Közgazdasági Szemle* 1916. évi áprilisi számában és különnyomatképpen a Magyar Közgazdasági Társaság kiadásában jelent meg.

Schlesinger Károly:

Az elméleti nemzetgazdaságtan és módszere

járásnak kiegészítését az elméleti nemzetgazdaságtan tanulságaival és módszereivel.

Eleve hangsúlyozom, hogy az uralkodó irányon gyakorolt bírálatomból nem következik logikai szükséggel az, mintha gazdaságtörténelmi irodalmunk jelentősége csak leíró részleteiben fekdüdnék és összes okadatulásai hiányosak, sőt értéktelenek volnának. Vannak gazdasági folyamatok — talán ezek vannak többségben — amelyeknek lényeges okai egyszerűek és a naivul empirikus gondolkodással is kimeríthetők úgy, hogy a szigorú tudomány sem mondhat róluk újat; ezekkel szemben főképen a munkabér, az árszínvonal, a tőkekamat és a tőkeképződés általános jellegű változásai és a pénzforgalom és a devizaárfolyamoknak majdnem összes ingadozásai azok, amelyeknek megértéséhez elméleti megalapozásra van szükség.

Bírálatomban azt az eljárást fogom követni, hogy a gazdasági történetírás egy konkrét példáján kimutatok oly fogyatkozásokat, amelyek e szakma más munkáiban annyira gyakran fordulnak elő, hogy az irodalomnak minden ismerője tipikusaknak fogja azokat találni és amelyeket el lehetett volna kerülni, ha a történetírás tudatosan arra törekszik, hogy a szigorú tudományosság általános módszertani követelményeinek eleget tegyen és e célból az elméleti nemzetgazdaságtan szerint járjon el.

Példám megválasztásában a következő szempontok irányítottak:

Mindenekelőtt oly tanulmányt akartam választani, amely aktuális, jól ismert témával foglalkozik; a szűkebb körű választásba tehát a háborús gazdaság irodalmának kellett kerülnie.

Egyéb törekvésem arra irányul, hogy a példa minél kimerítőbb és meggyőzőbb elemzésre nyújtson módot.

Erthető okokból a naivul empirikus felfogásnak nem minden hiánya derül ki minden példán; annál is kevésbé, mert olyan tanulmányokban is, amelyekben a szerző nem törekszik tudatosan a tudományos módszer szigorára, gyakran érvényesülnek a szabatos elméleti gondolkodás elemei. Azért a háborús gazdaság irodalmának csak kis részét teszi azoknak a munkáknak a köre, amelyekben a lényeges hibákat a stiláris rövidség érdekében kívánatos közeli szomszédságban együtt találhatni és amelyek ennek következtében alkalmas tárgyul szolgálhatnak elemzésünk számára. Meg kell jegyezni, hogy ide tartozhatik egy tanulmány anélkül hogy szerzőjének a módszer különös hiányát vethetnők szemére; gyakran a téma sajátosságai és a belső stílus véletlenségei miatt halmozódnak annyira a hibák, amelyekért egyedül az uralkodó irány a maga egészében felelős.

Azért nem szabad kedvezőtlen értelmű megkülönböztetésnek venni azt, ha ebből a szűkebb körből elkerülhetetlen önkénnyel egy bizonyos tanulmányra esik a választás, hogy viviszekció tárgya legyen; sőt saját választásunknál az ellenkező magyarázat a helyes.

Nemcsak a személyes lovagiasság követelménye az a szabály, hogy a vitában nem szabad az ellenfél véletlen botlásait kihasználni, sőt ereje teljes kifejtéséhez kell őt segíteni, hanem a tudományos komolyság is és e szabály nemcsak az egyes tudós elleni vitára

áll, hanem arra is, amely elméletek és módszerek ellen folyik. Valamint szerszám használhatóságáról csak úgy lehet ítéletet mondani, ha ügyes és hozzáértő kézben látjuk működni, úgy gondolatok és módszerek tudományos értéke felől is csak az az eredmény mérvadó, amelyet velük jó és világos fejű tudós képes elérni. Épp ezért választottam példámul Eulenburg *Über die Bewegung der Warenpreise im Kriege* című, a *Welt wirtschaftliches Archiv* 1915 júliusi számában megjelent tanulmányának egy részét.

Ebben a tanulmányában következő módon magyarázza meg Eulenburg a német húsáraknak 1915 májusáig végbement fejlődését.

„A marha ára a háború kitörése óta nem emelkedett lényegesen . . . Másképp áll a dolog a disznót illetőleg. Ebben a cikkben a drágulás nagyon jelentékeny és különösen február óta fokozódott óriási mértékben. Amit azonban első sorban kell tekinteni, az a körülmény, hogy az egyéb húsárak, ismét a disznóárak kivételével, a háborús hónapokban alacsonyabbak voltak, mint az előző év megfelelő hónapjaiban . . . Az egész fejlődés oka első sorban nyilván abban kereshető, hogy a felhajtás ebben az időközben tényleg nagyobb volt, mint az előző évben . . . Ezt pedig az okozta, hogy a magas takarmányárak miatt le kellett vágni a marhát . . . így magyarázható tehát meg a marha nagyobb felhajtása és az előző évvel szemben való relatív áresése. Másrészt a kereslet jobb húsneműek iránt is . . . tetemesen alábbhagyott . . . Másként áll a dolog a disznót illetőleg. A vágóhídra vitt állatok mennyiségügván szintén rendkívüli mértékben emelkedett. Tehát azt várná az ember, hogy a disznó ára is lanyhult volna. Itt azonban a termelési költségek nagyon kedvezőtlenül hatottak . . . Ehhez járul továbbá az a körülmény, hogy a disznóhúst a városokban konzerválható áruvá dolgozták fel.”

A ritkítva szedett mondatok szerint a takarmány drágulása az oka úgy a marhaár süllyedésének, mint a disznóár emelkedésének. Első pillantásra úgy látszik, mintha egy és ugyanazon oknak két egymással homlokegyenest ellenkező hatása lehetetlen, a két magyarázat közül az egyik okvetlenül téves volna és mintha az egyik „mert” helyébe „ámbar” tartoznék. Részletesebb megfontolás alapján azonban be lehet látni, hogy Eulenburg okadatolásai talán egyik részükben sem tévesek, hanem csak tökéletlenek és hogy egészen jól lehet őket logikai összhangba hozni, ha egyrészt a történelmi tényállás vázlatát, másrészt az uralkodó összefüggésekről nyújtott fogalmazást alkalmas módon kiegészítjük.

A kiegészítésnek két módja képzelhető. Ezen a ponton azonban arra szorítkozunk, hogy csak az egyik lehetőséget tárgyaljuk azokkal az okokkal egyetemben, amelyek miatt a gazdasági történetírás figyelmen kívül szokta azt hagyni; a másik lehetőségre tanulmányom későbbi folyamán fogok visszatérni.

Az ágyú lövedékét a kilövő erő a cső állása szerint más és más irányba vetheti; egyes okok a változó körülmények szerint oly folyamatoknak lehetnek kiinduló pontjai, amelyek iránya teljesen szétágazik. És így a takarmány drágulása is bizonyos körülmények között, vagy bizonyos húsneműekre vonatkozóan áremelkedésre, más körülmények között vagy más húsneműekre vonatkozólag pedig az árcsökkenésére vezet.

A naiv gondolkodás könnyen hajlik arra, hogy ezt elfelejtse és hogy egy esemény magyarázásánál — úgy amint ez az idézett példában történt — csak az okokat vegye tekintetbe, nem pedig az éppen olyan lényeges föltételeket. Ez pedig onnan ered, hogy egy esemény szükséges előzményei közül az okok a feltűnőbbek, a föltételek a kevésbbé feltűnők; a konkrét jelenség közvetlen benyomása alatt a naiv gondolkodás észre sem veszi, hogy nemcsak az okok, hanem a föltételek is hiányozhatnak. A szigorúan tudományos eljárás ellenben a föltételek jelentőségét megfelelő mértékben domborítja ki; vagy oly módon, hogy a magyarázatul szolgáló törvény megfogalmazásánál az induktív logika követelményeinek értelmében tekintettel van a tapasztalatoknak lehetőleg nagy körére, amelyen belül az okként szereplő elem mindenféle ténykombináció kötelékében fordul elő; vagy pedig úgy, hogy minden gyakorlatilag lehetséges kombinációt a dedukció segítségével átkutat. Az indukción és a dedukción nemzetgazdaságtani alkalmazhatóságának összehasonlításánál meg fogunk győződni arról is, hogy főképpen az utóbb említett módszer óvhatja meg a gazdasági történetírást mindazoktól a fogyatékos-ságoktól, amelyek a naiv gondolkodásban az oknak a föltétellel szemben való túlsúlyából származnak.

A naivan empirikus felfogásnak második hiánya idézetünk következő részéből derül ki: „A vágóhídra vitt állatok mennyisége ugyan szintén rendkívüli mértékben emelkedett. Tehát azt várná az ember, hogy a disznó ára is csökkent volna. Itt azonban a termelési költségek nagyon kedvezőtlenül hatottak . . . Ehhez járul továbbá az a körülmény, hogy a disznóhúst a városokban konzerválható áruvá dolgozták fel.” Ha erőltetés nélkül magyarázzuk ezeket a sorokat, azt a benyomást kapjuk, mintha a hús kínálata egyrészt és a termelési költség másrészt a húsárakra egymástól függetlenül ható két tényező, tehát a „húsár” függvénynek két független változója volna.

Hogyan áll a dolog a valóságban? — A szabad verseny rendszere mellett az egész termelésnek vagy egyes részeinek drágulása a termék ára csak oly módon hat, hogy a termelőt termelésének folytonos csökkentésére bírja mindaddig, amíg a csökkent kínálat árát a vásárló felek versenye a drágult termelési költségnek színvonalára hajtotta fel; azt a mennyiséget, amelyet már megtermeltek, a termelési költségekre való tekintet nélkül azon az áron kínálják a piacon, amely áron az eladó a legnagyobb összbevételt véli elérhetőnek. A felhajtás terjedelme tehát nem olyan tényező, amely a termelési költségektől független, hanem egy rezultáns, amelynek legfontosabb komponensei közé éppen a termelési költség tartozik; másrészt a termelési költség az árat csak annyiban befolyásolja, amennyiben a termelés nagyságán változtatni képes.

Ezek szerint csak úgy lehet az általános nemzetgazdaságtani törvényszerűségekre beilleszteni azt a három változást, amelyről szó van — a takarmánydrágaságot, a disznók fokozott felhajtását és a disznóhús áremelkedését — ha azt mondjuk: a disznóhús ára a háború folyamán a fokozott felhajtás ellenére emelkedett; azokhoz a tényezőkhöz, amelyek a felhajtás gyarapodását elősegítették, minden-

esetre az a körülmény is tartozott, hogy a húsért magasabb ár lehetett elérni; a termelési költségek emelkedéséről bizonytalan, hogy elősegítette vagy hátráltatta-e ezt a gyarapodást (lásd a fentebb mondottakat). Ha a húst nem dolgoznák fel konzerválható áruvá — amit azonban Eulenburg csak mellékesen, mint járulékos okot említ — a disznóhús drágulásának egész magyarázata logikailag tarthatatlanná válnék, minthogy az összes egyéb közvetlenül ható tényezőtől épp a húsárak süllyedését kellene várni és a takarmány drágulását legfeljebb mint a változást mérséklő tényezőt lehetne tekinteni.

Felfogásunk Eulenburgétól abban különbözik, hogy más rangsorba állítjuk a hús drágulásával okszerűen összefüggő előzményeket.

A rangsorba való állítás igen gyakran része a konkrét események magyarázásának és a törvényszerűségek leírásának; csupán rangsort állítunk fel például azzal, hogy közvetlen és közvetett okokat, közvetlen és közvetett következményeket különböztetünk meg.

Még ha minden kauzalitási képzetet mint a fetisizmus egy fajtáját el is utasítunk magunktól és a legszigorúbb fenomenalizmus álláspontjára állunk, nem tekinthetjük az okok rangsorát tisztán előadásbeli lehetőségnek. Ha a tudományos törvények egymástól a rangsorra nézve különböznek, ez egyebet is jelenthet, mint azt, hogy mindegyik más-más utón próbálja legegyszerűbb leírását nyújtani a tapasztalatok és a belőlük merített praevisiók egy és ugyanazon csoportjának. Olyan törvények, amelyek csak abban különböznek, hogy ugyanazokat az okokat más és más rangsorba állítják, nemcsak formailag, hanem tartalmilag is, a múlt és a jövő eseményeiről tett kijelentéseikben térnek el egymástól; így lehet ez még akkor is, ha nem állítanak fel pontos matematikai törvényt az ok és az okozat nagyságának kapcsolatáról.

Így áll például a dolog az általunk elemzett esetben. Azzal, hogy az önköltségeknek, a termelt mennyiségnek és az árak változását egy okozati lánc egymásra következő láncszemeinek tekintjük, többek között a következőket állítjuk:

a) Ha az önköltség emelkedik, a termelt mennyiség és a kínálat ellenben változatlan marad és a kereslet viszonyaiban — amelyeket a határhaszonelmélet ismert módon keresleti görbével ábrázol — semmi sem változik, úgy az ár sem változhatik. (Az okoknak ilyen összetalálkozása lehetséges, mert az önköltségek emelkedésének a termelést csökkentő hatását paralizálhatja más körülmény, például az, hogy a termelést valamely okból veszteséggel is iolytatni akarják.)

b) Ha süllyedő önköltség és változatlan keresleti görbe mellett a termelt mennyiség és a kínálat csökkenne, az ár emelkedik, akármekkora legyen is az önköltség süllyedése. (Az okoknak ilyen összetalálkozása lehetséges, mert az önköltségek süllyedésének termelést gyarapító hatását túlkompenzálhatják más tényezők, mint például a termelés mesterséges korlátozása)

Ha ellenben az önköltségek, a termelt mennyiség és az árak közötti összefüggést Eulenburg rangsora által írjuk le, amely szerint az árban két okozati lánc fut össze, az egyik az önköltségekből, a

másik a termelés mennyiségéből indulván ki, olyan állításokhoz jutunk, amelyek az a) és b) pont alatt előadottakkal homlokegyenest ellenkeznek.

Már itt óhajtánám megnyugtani az olvasót aziránt, hogy nem fogunk kitérni ama kételyek elől, amelyeket a rangsor problémájának éppen eme szigorúan pozitivistá megfogalmazása könnyen támaszthat; arra a kérdésre gondolok, hogy vajjon egyáltalán megoldhatók-e ilyen természetű problémák a nemzetgazdaságtan számára, hogy lehet-e vélelmeket felállítani az egyik vagy a másik rangsor igazságát illetőleg és hogy van-e alapos okunk arra, hogy rangsora miatt Eulenburg megoldását és számtalan más, az elmélettel ellenkező gazdaságtörténelmi magyarázatot tévesnek tartsunk. De csak később térhetünk majd rá annak a bizonyítására, hogy mindezek a kételyek alaptalanok és hogy első sorban a deduktív módszer az, amely, valamint a gazdasági törvényszerűségek földerítésére általában, úgy az okozati rangsorok problémájának megoldására is a kellő eszközt szolgáltatja. Előbb a naivan empirikus történetírásnak még egyéb fogyatkozásait kívánám tárgyalni, amelyek szintén a rangsorok problémájával függenek össze.

Minden szabályszerűség, amely kettőnél több elemet foglal magában, különféle módon írható le helyesen. Ezek a módok az okok rangsorára nézve különböznek; sok hamis változat mellett tehát a rangsoroknak többféle helyes lehetősége van.

Ha például az x , y és z tények meghatározott nagysági viszonylatban egymásra következnek, úgy ezt a törvényszerűséget legcélszerűbben egy kauzális lánc segítségével ábrázolhatjuk, amely x -ből y -on keresztül z -be halad; azt mondjuk, hogy

$$y = f(x) \dots y \text{ következménye, illetőleg függvénye } x\text{-nek,}$$

$$z = \varphi(y) \dots z \text{ következménye, illetőleg függvénye } y\text{-nak,}$$

ily módon magától fejeződve ki az a körülmény, hogy z későbbben következik be, mint y . De épp oly helyesen lehet y -t is, z -t is közvetlenül x -hez kapcsolva leírni, mindkettőt x -től származó testvértársnak tekintve; csak időbeli sorrendjüket kell külön kiemelni. Ez esetben

$$y = f(x) \dots y \text{ következménye, illetőleg függvénye } x\text{-nek,}$$

$$z = F(x) \dots z \text{ másik következménye, illetőleg függvénye } x\text{-nek.}$$

Minden matematikus előtt világos, hogy $F(x)$ függvény azonos az előbbeni fogalmazás szerinti $\psi[f(x)]$ függvénnyel.

Hasonlóképpen bonyolultabb természetű törvényszerűségeket is többféle fokozati rangsor által lehet szabatosan leírni.

A tudományt a többféle változat közötti választásában általában a gondolkodás mennyiségi és minőségi ökonómiájának szempontjai irányítják; de a gazdasági történetírás kivétel.

Jó bevezetést nyújt a gondolkodás minőségi ökonómiájának elvébe Mach *Prinzipien der Wärmelehre* című munkájában.

„Legmegszokottabbak (*die geläufigsten*) környezetünk változásai

közül azok, amelyek elején akaratunk áll; ezek vezetnek az animista és fetisista felfogáshoz. Hume egy pillanattal azon nézet felé hajlott, hogy az okról alkotott fogalmunk ebből az esetből származik; de később azt találja, hogy az akarat és a mozgás kapcsolata, illetőleg egymásutánja ugyanolyan természetű, mint minden egyéb tapasztalatadta kapcsolat vagy egymásután. Azon a nézeten van, hogy az akarat és a mozgás közötti összefüggést illetőleg nem bírnak több belátással, mint az összefüggések akármilyen más esetében és végül csak a „megszokás szülte várakozást” ismeri el . . . Mégis a kultúra egész története hatalmas jelenségeivel ellentmond Hume-nak és megmutatja, hogy a közönséges öntudat számára az az összefüggés, amely akarat és mozgás között fennáll, sokkal megszokottabb minden egyébnél . . . Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a megszokottságnak különböző fokai vannak és hogy ez a körülmény szüli a legérdekesebb lelki jelenségeket, sőt belőle származnak a kauzálisra vonatkozó összes problémák.” (432/3. 1.)

A tudomány nem éri be azzal, hogy „tapasztalásokat palackokba töltsön”, hanem mindegyik kapcsolatot a „magától értetődésnek” lehető legmagasabb fokára igyekszik emelni azáltal, hogy más, megszokottabb törvényekből vezeti le őket; ama érzékelhető jelenségek közé, amelyeknek szabályszerűségét le akarja írni, e cél kedvéért gyakran oly tényeket is belekapcsol, amelyeket föltevésnek nevezünk, mert róluk csak azt tudjuk, hogy igazak lehetnek, létezésük a tapasztalat által sem megerősítve, sem cáfolva nem lévén, így nyomult előre a természettudomány a Newton előtti csillagászati törvényektől a nehézkedés fogalmának kibővítése által a plauzibilitás magasabb fokára és így akar tovább haladni azáltal, hogy a nehézkedést legkisebb testrészekké lökéseiből vezeti le; így magyarázta meg a nemzetgazdaságtan klasszikus iskolája azt az összefüggést, amely tapasztalatunk szerint ár és önköltség között fennáll, az introspekció által is megállapítható kereseti ösztönrel (*Erwerbstrieb*), és ugyanez a szempont vezette a modern határhaszonelméletet, amidőn az áraknak és a termelés tagolódásának egyéb törvényeit a szükségletek intenzitásának lelki jelenségeire vezette vissza annak ellenére, hogy tanainak szilárdsága nem vesztett, sőt kiváló nemzetgazdászok nézete szerint csak nyert volna azzal, ha az alapot kevésbé mélyen, a termelőnek és a fogyasztónak minden lelki elemzés nélkül észlelhető viselkedésébe építette volna be.

Az okszerű összefüggés konstruálása csak annyiban megy túl a szabályszerűségek pusztá leírásán, hogy általa a magyarázás tárgyát képező egyes jelenségeket vagy azoknak egész csoportját más jelenségekkel, amelyek megszokottabbak előttünk, egy magasabbrendű csoporttá egyesítjük és ezzel — intellektusunk egy sajátossága szerint — a gondolkodást minőségileg megkönnyítjük.

A gazdasági történetírásban dívó irány ellenben nem veszi kellőképpen tekintetbe ezt a szempontot; ritkán nyújtja azt a kielégülést; a belső feszültségeknek azt a megoldását, amelyet az ember akkor érez, ha folyamatot „evidens” összefüggésekre bont szét és „megérteni” véli azt. Oly gazdasági történet, amilyen például

Cunningham híres műve*, sűrű egymásutánban tartalmaz oly tényeket és magyarázatokat, amelyek a theoretikus hajlamú elmében a visszatevésnek és a türelmetlenségnek ugyanazt az érzését keltik, mint aminőt a zenei érzék elszenved, amidőn föl nem oldott harmóniák sokaságát kénytelen befogadni.

A minőségi ökonómia hiányából származik továbbá egyéb bajoknak egy kútforrása: a mennyiségi ökonómia hiánya.

A gondolkodás mennyiségi ökonómiájának elvén azt a törekvést kell érteni, amelynek célja, hogy az uralkodó szabályszerűségek összességét az okozati összefüggések lehelő legcsekélyebb számú típusával írja le és hogy ezzel mennél inkább redukálja az emlékezetben tartandó tudási anyag mennyiségét.

Ez a szempont akkor is igen fontos, ha egyenként vesszük szemügyre a tudományos elméleteket; csak a gondolkodás minőségi ökonómiájának rovására nem szabad érvényesülnie. De még sokkal fontosabb, hogy a tudománynak vagy egyes szakmáinak egészében valósuljon meg a mennyiségi ökonómia elve; ha az elméleti diszciplínákban egy és ugyanazon szabályszerűség leírására minden tudós más okozati konstrukciót használ, ha konkrét problémák tárgyalásánál minden egyes esetben — anélkül, hogy erre szükség volna — másik variáns alkalmaztatik, úgy nagyon nehézé válik az emlékezet számára a megbízható működés; ahol a ténybeli csoportosulások minden egyes fajtájához többféle okozati rangsor asszociáltatik — egy fényérzékeny lemezre több fotográfiai felvétel kerül — ott a vonalak keresztülkaszulnak; nem csoda, hogy ilyenkor a helyes variánsok tömkelegébe hamis variánsok is befurakodhatnak, hacsak nincsenek minden egyes esetben újból levezetve a szabályszerűségek törvényei.

Többféle okból lehetetlen, hogy egy tudományos szakma munkásai megegyezés útján több helyes rangsor közül egy meghatározott rangsorra kötelezzék magukat; ez a tudományos haladásra nézve sem volna kedvező. De az ugyanarra a jelenségre vonatkozó magyarázatok túlságos elágazását általánosságban az gátolja, hogy a tudósoknak az a törekvése, hogy a saját elméletükön belül mennél messzebbmenő minőségi és mennyiségi ökonómia valósuljon meg, vagy egy meghatározott választást ír elő, vagy legalább is a passzív választójogot a korrekt variánsok egy csekély részére korlátozza.

Azzal, hogy az egyes gazdaságtörténeti magyarázatok saját gondolatökonómiájukra nem fordítanak kellő gondot, több gazdasági folyamatot felölelő tanulmányok, valamint a gazdaságtörténeti ossztudomány elveszítik azt az összefoglaló szempontot, mely az egész mennyiségi ökonómiáját oly nagy mértékben szolgálja; majdnem azt lehetne mondani, hogy a gazdaságtörténeti irodalom minden esemény magyarázatául más fogalmazású” törvényt hoz fel.

Ez aztán nagyon megnehezíti az egyébként is igen bonyolódott gazdasági törvényszerűségek megjegyzését és megszokását. De azonkívül más bajokat is támaszt; oly bajokat, amelyek csekélyebb mértékben az elméleti nemzetgazdaságtanban és az egyéb tudományok-

* *The Growth of English Industry and Commerce*. 3d ed. 1896.

ban is föllépnek, ha az egyes tudósok gondolatokonomiai érzéke más és más okozati rangsorokban keres kielégülést.

A különböző variánsok össze nem egyeztethetőségének látszatát ugyanis csak úgy lehet kikerülni, ha teljes terjedelmükben egymás mellé állítjuk és alaposan elemezzük őket; ha mindegyiküknél csak egyes részeket tekintünk, olyan értelmezésekre jutunk, amelyek páronként összehasonlítva logikai és matematikai lehetetlenségeket tartalmaznak.

Ha például az árú termelési költsége x -szel, a termelt mennyiség y -nal és az ár z -vel lévén jelölve, az ár majd a határhaszonnak az árumennyiségtől való függéséből

$$z = f(y)$$

majd pedig az előállítási költségből

$$z = x$$

vezettetik le, anélkül hogy ehhez egyéb magyarázat járulna, azt a benyomást kapjuk, hogy y mennyiség és x költség egymástól független változók és hogy z csak egészen véletlenül felelhetne meg egyszerre mindkét összefüggésnek; a határhaszon és a költség törvényei egymást kizárni látszanak. Az ellentmondás csak akkor szűnik meg, ha tekintetbe vesszük, hogy a határhaszonelmélet még egy második lényeges alkatrészt is tartalmaz, amely szerint a termelés az ismert egyszerűsítő föltevés mellett mindig oly terjedelmet vesz fel, hogy az ár az önköltségekkel egyenlő.*

A gazdasági történetírásban lépten-nyomon ilyen látszólagos ellentmondásokba ütközünk, mert a variánsok száma sokkal nagyobb és mert ritkán adatnak elő oly fogalmazásban, amely az illető történelmi folyamatban megnyilvánuló törvényszerűségek egész komplexumát felölelné: rendszeren csak azok a részek említetnek, amelyek a legfeltűnőbbben megnyilvánuló elemeket kapcsolják össze egymással.

Így például elképzelhető, hogy ilyen jellegű látszólagos ellentmondás foglaltatik Eulenburg, felfogásában, amidőn úgy a marhaár süllyedését, mint a disznóár emelkedését a takarmánydrágasággal magyarázza. A második kiegészítő alternatíva ugyanis, amelynek létezésére a 332. oldalon rámutattunk, a következő:

A felhajtás nagyságában beálló minden változás bizonyos idő múlva okvetlenül érezhető változást okoz az állatállományban is, hacsak más tényezők nem hatnak kompenzálólággal; viszont az állatállomány változása ismét a felhajtás nagyságára hat tovább. A takarmánydrágaságnak ármérséklő hatása tehát mindenképpen csak múló természetű lehet és — a hozzá kapcsolódó depekoráció következtében — erős ellenhatást von maga után, amely az árakat az eredeti színvonal fölé emeli. Az Eulenburg által felsorolt tények tehát nem ellenkeznek azzal a föltevéssel sem, hogy a takarmány drágasága a

* Hasonló, bár sokkal bonyolultabb jellegű látszólagos ellentmondás körül forgott nagy részben az a híres vita is, amelyet a határhaszonelmélet hívei és az angol-amerikai *disutility-iskola* egymás ellen folytattak.

disznó árfejlődésére ugyanúgy hat, mint a marháéra, csak azt kell föltételeznünk, hogy a vizsgálat tárgyát képező, 1915 májusáig terjedő időszakon belül a reakció a marháarat illetőleg még nem kezdődött meg, míg a disznóarat illetőleg meglehetősen korán állt be és hogy a rövid süppedést, amelyen a disznó árának a takarmánydrágaság folytán keresztül kellett volna mennie, a konzerválható áruvá való feldolgozás töltötte fel.

Ezek szerint az Eulenburg vizsgálta időköz a marha árát illetőleg csak egy fázisát ölelné fel a takarmánydrágulás hatásának, a disznó árát illetőleg azonban kettőt. Az a variáns, amely a marhaár változását kapcsolja közvetlenül a takarmánydráguláshoz, egy második, kiegészítő részében ugyanannak az oknak közvetett, távolabbi hatásaként áremelkedést posztulál. Az a variáns pedig, amely a disznóhús áremelkedését köti össze a takarmánydrágulással, széles ívben két fejlődési fázist fog át anélkül, hogy a „takarmánydrágulás” és az „áremelkedés” oszlopai között fekvő ársülyedést érintené; ennek a variánsnak teljesebb megfogalmazása az alapvető oknak kétféle, közvetlen, ugyanazon a tárgyon nyilvánuló, ellenkező irányú hatást tulajdonítana, amelyeknek egyike azonban csak a másik megszüntével kezd érvényesülni.

Foglaljuk össze a mondottakat: A marhaár redukált állása egyrészt, a disznóár emelkedett állása másrészt két olyan fejlődési sornak nem korrespondáló szakaszait alkotják, amely sorok egészükben véve teljesen hasonlóak és egy és ugyanazon szabályszerűségnek megnyilvánulásai; Eulenburg mindegyik szakasz magyarázatára más variánsnak részletét használja, úgy hogy ebből logikai összeférhetetlenség látszata adódik. Ha a gazdasági történetírás a gondolkodási ökonómia maximumára törekednék, a variánsoknak ilyen elágazása ki volna zárva; mert a maximumot csak olyan magyarázattal lehetne elérni, amely nemcsak hogy megkülönböztetné mindkét húsneműt illetőleg az ár sülyedésének és emelkedésének fázisait, hanem mindegyik fázisban gondolatbeli mikroszkopálás útján oly szövetet látna, amely számtalan egyéni elhatározás fonalából készült és amelyben az elhatározásoknak egyes nemei úgy introspekció, mint naponként ismétlődő külső tapasztalás révén maguktól értetődőknek látszanak.*

* Az elméleti nemzetgazdaságtan módszertani individualizmusának szokás ezt nevezni. Feltéve, hogy ilyen eljárás nélkül is lehetne oly törvényeket találni, amelyek szabatosan leírják a gazdasági mennyiségek összefüggéseit, ezek a törvények a módszertani individualizmuson épült rendszerekhez úgy viszonylanának, mint a thermodynamikának bizonyos régebből ismert törvényei a statisztikai mechanikának új tudományához; míg azonban a fizikában a statisztikai mechanikát a régebbi tanok gondolatökonómias és tartalmi tökéletesítésekép üdvözölték, a „szociális felfogás” hívei a sokszorosan bevált és magasabb típusú módszert megtagadják és egy tetszetős jelszó kedvéért olyan eljárás kizárólagos alkalmazását követelik, amely mindaddig nagyon csekély mértékben bizonyult termékenynek.

A fentebbiekben négy tudományos fogyatkozást irtunk le és azt állítottuk róluk, hogy különösen szoros vonatkozásban állanak a gazdasági történetírással. A fogyatkozások a következők:

1. a feltételek elhanyagolása az okokkal szemben;
2. az okok hamis rangsora;
3. a minőségi ökonómia hiánya az egyes gazdaságtörténeti magyarázatokban;
4. a mennyiségi ökonómia hiánya a tudomány egészében és egyes alacsonyabbrendű egységeiben.

A fogyatkozások viszonya a gazdasági történetíráshoz — más tudományokhoz való viszonyukkal összehasonlítva — két tekintetben sajátos természetű. Először is mind a négy fogyatkozás különös gyakran, a harmadik és negyedik különös intenzitással is érezhető tudományunkban; másodsor pedig nem származnak kizárólag ama általános hibaforrásokból, amelyek gondolkodásunk szabadtosságát minden egyéb téren is veszélyeztetik, hanem legnagyobb részben abból a speciális körülményből, hogy a történészek elvből kerülnek a deduktív módszernek az elméleti nemzetgazdaságtanra támaszkodó használatát.

Ehhez hozzátehetjük még, hogy a gazdaságtörténetben gyakoribbak, mint a legtöbb más tudományban, az egészen téves magyarázatok is, midőn oly jelenségeket kapcsolnak össze „mert”-tel, amelyek közé egy „véletlenül”, sőt néha egy „ámbár” tartoznék és hogy ezeket a hibákat is legnagyobb részt el lehetett volna kerülni, ha minden okfejtés szigorúan deduktív levezetés ellenőrzése alatt állott volna.

Abbeli meggyőződésünk, hogy az elméleti nemzetgazdaságtan módszerei a gazdaság történetének magyarázására alkalmasak, onnan származott, hogy az egyes okfejtések bírálata alkalmából mindig kilátás nyílt arra, hogy fogyatkozásaikat deduktív okoskodás útján helyrehozzuk.

Az okoskodás e nemével azonban elutasítólag áll szemben a nemzetgazdaságtannak az az iránya, amely a történeti iskola nevét viseli és amelynek módszertani programjára esküszik a gazdaságtörténet legtöbb művelője.

Ezért csak tökéletlenül oldanók meg feladatunkat, a gazdasági történetírásnak csak bajait diagnosztizálnék és nem mutatnók meg az orvoslás módját, ha nem vennők fel a deduktív módszer ellen irányuló, nagyon elterjedt előítélettel a küzdelmet. Bármilyen vázlatosnak és tökéletlennek kell is lennie ennek a képnek, amelyet oly nagy és általános témáról, mint a dedukció, egy speciális tárgyú tanulmány keretében adhatunk, bármilyen kellemetlen emlékek kapcsolódjanak is ahhoz a módszertani vitához, amely egy évtizeden keresztül foglalkoztatta a német nemzetgazdaságtant, nem térhetünk ki e feladat elől. Ezeket a terheket annál szívesebben vesszük magunkra, mert az egész társadalomtudomány szempontjából már legfőbb ideje, hogy ez az alapvető probléma kiemeltessék a semmitmondó általánosságok és a beteg megegyezések ama mocsarából, ahová azt a küzdő felek inkább fáradtságból, mint meggyőződött

toleranciából sülyesztették; a perújítás annál inkább ígér új eredményt, mert Menger klasszikus művének* ismeretelméleti alapjait, amelyek sok metafizikai elemet tartalmaznak, a modern pozitivizmus mindinkább aláásta.

A történeti iskola és elágazásai kétféle megokolással szoktak a dedukcióval szemben elutasító álláspontra helyezkedni. Vagy az eddig elért eredmények elégtelenségére hivatkoznak — újabban nem helyességüket szokták kétségbe vonni, hanem minden bizonyítási terhet magukról elhárítva azt állítják, hogy az egyszerűsítő föltevések az elméleti nemzetgazdaságtan tárgyát nem létező és nem gyakorlati képzetvilággá változtatják — vagy pedig arra szorítkoznak, hogy a deduktív nemzetgazdaságtant a „légies spekuláció” légies jel-szavával illessék.

Ezekkel a vádakkal szemben könnyen ki lehetne mutatni, hogy az elméleti nemzetgazdaságtan már jelen állása szerint is nagy értékű vívmányokat ért el és hogy még sokkal szebb fejlődésre vaa kilátása; még pedig a következő vonatkozásokra terjedhetne ki a bizonyítás:

1. az elméleti törvények nagyon gyakran alkalmazhatók a valóságra, noha még nélkülözik a kvantitatív pontosságot és alig terjednek ki az úgynevezett secundär tényezőkre,

2. A mindennapi és a történelmi tapasztalat eme törvények egyik részére — mindenekelőtt a pénz vásárló erejének törvényeire gondolok — egyáltalán semmi alapot nem nyújthatna; sok más törvény számára pedig az alap, melyet nyújt, csak igen keskeny és bizonytalan volna.

3. Az elmélet az összes törvényeket illetően — akár szükséges a felismerésükhöz, akár nem — a minőségi és mennyiségi gondolkodási ökonómiát jelenti, amelyeknek értékét alig lehet túlbecsülni.

De nem tartom okvetlenül szükségesnek, hogy ezeket az állításokat konkrét példákkal igazoljam. Igazságuk elől senki sem zárkóznék el, aki a valóságot a modern elmélet pontos ismerete alapján vizsgálja, ha a deduktív nemzetgazdaságtan elismerésének nem állnak el útját olyan aggályok, amelyek a nemzetgazdaságtani teljesítmények értékével csak nagyon laza tárgyi kapcsolatban állanak.

Nem érthető meg, miként becsülhette le egész tudós nemzedékek többsége a nemzetgazdaságtan klasszikusainak örökbecsű művét, miként dobhatta el magától a leghasznavehetőbb szerszámot, a dedukciót, miként tagadhatta el saját tudományának rátermettséget arra, hogy általános törvényszerűségeket fedezzen fel, ha nem tekintenek bizonyos lelki diszpozícióknak, és számos hamis általánosításnak szuggesztív hatását, amely a racionális okok erejét pótolta.

Schumpeter legutóbb egy remek tanulmányában — *Vergangenheit und Zukunft der Sozialwissenschaften*** — öt csoportját írta le

* Karl Menger: *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften, und der politischen Ökonomie insbesondere*. Leipzig 1883.

** Duncker & Humblot, 1915. 95—99. 1.

ezeknek az a racionális motívumoknak, amelyek a 19-ik század első felében a klasszikus nemzetgazdaságtan elleni koncentrikus támadásra tudták egyesíteni a társadalomtudományoknak oly eltérő irányait, mint a minőket Carlyle és Comte képviseltek, és amelyek még mai napig sem veszítették el erejüket. Ezeken a részben politikai, részben lélektani okokon kívül azonban specifikusan ismeretelméleti előítéletek is hozzájárultak ahhoz, hogy a deduktív nemzetgazdaságtan hitelét veszítette. És éppen a pozitívizmus, a tudománynak leghaladóbb szárnya volt az, amelynek hamisan általánosított tanai a nemzetgazdaságtanban a haladás kerékkötőjévé lettek és mint módszertani előítéletek, a tudomány szélsőbal szárnyáról az egész arcvonalon elterjedtek.

Olyan előítéletekről van itt szó, amelyek az öntudat tiszta napfényét kerülik; de mégsem hiszem, hogy tévesen írom le tartalmuknak azt a részét, amely módszertani problémánkra vonatkozik, amidőn azt az állítást kockáztatom, hogy a legtöbben, akik a pozitívizmus légkörében élünk anélkül, hogy szakszerű logikusok volnánk, ösztönszerűen megütközünk olyan törvényen, amelyhez csak dedukció útján lehet elérni. Egyedül a matematika az, amely — máskülönben is páratlan állást foglalván el a tudományok között — e tulajdonságával pozitivistáknál sem kelt megütközést.

Ennek a kelleetlen érzésnek nagy része van abban, hogy jelenleg éppen a legvilágosabban gondolkodó laikus elem viseltetik oly bizalmatlansággal mindennel szemben, ami a társadalomtudományokban nem tisztán leíró jellegű; és a társadalomtudományi kutatás leghatásosabb eszköze iránt érzett bizalmatlanság az oka annak is, hogy — valamint a kereskedő, aki nem lát tevékenysége számára termékeny terepet maga előtt, vagy kicsinyes boltossá vagy tőzsdei játékosává válik — annyi tudós műveit holt tények temetőivé vagy hegeliánus elmefuttatások mezejévé tette.

Kísérletemben, hogy a dedukció ellen irányuló előítéleteket eloszlassam, a következő sorrendben szándékozom eljárni:

A deduktív gondolkodás egy konkrét esetén tanulmányozni fogunk bizonyos viszonylatokat, amelyek a kiinduló pontul szolgáló tapasztalatok és a végeredményben elért törvény között fennállanak. Sem ezek a viszonylatok, sem a belőlük vont következtetések — sem pedig a használandó terminológia — nem vonatkoznak a dedukció minden fajtájára; de példát szolgáltatnak arra, hogy a dedukció bizonyos körülmények között olyan törvényekre vezethet, amelyek a tiszta indukciónak számára elérhetetlenek és mégis éppen olyan szilárdan és éppen olyan kizárólagosan gyökereznek a tapasztalatban, mint az indukált törvények. Azután a nyert megismeréseket úgy próbáljuk majd a régi kételyek újabb támadása ellen biztosítani, hogy felkutatjuk azokat a hamis általánosításokat és analógiákat, amelyekből a dedukció iránt érzett ellenszenv származott.

„A konkrét eset, melyből kiindulunk, a következő:

I. A tapasztalatok I. csoportja és az I. törvény. Számos esetben az *A* és *B* tényeket bizonyos párhuzamosságban látjuk fellépni és ebből, a tökéletlen indukciónak egyéb feltételei is meg-

lévén, A és B között oly konnexitásra következtetünk, amely szerint minden A -ra okvetlenül egy B -nek kell következnie. Ellenben nem tudtuk biztonsággal megállapítani megfigyelésünknek ez eseteiben, hogy egyidejűleg a C tény fellépett-e vagy sem, mert egyrészt C -t nem lehetett észlelni, másrészt C esetleg oly dimeazióban léphetett fel, amely regisztráló eszközeink számára túl kicsiny volt.

Ily helyzet előtt áll a nemzetgazda, amidőn több, nagyobb időközök által elválasztott esetben azt tapasztalhatja, hogy a bányatulajdonost, ki bányájában új, gazdag eret fedez fel, termelési feltételeinek olcsóbbodása (A tény) termelésének kiterjesztésére indítja (B tény), de a termelés emelkedésének hatása az árakra (C tény) még sem vehető észre; a termelés emelkedése pedig minden egyes esetben csak igen kis része az össztermelésnek, vagyis B relative kicsiny. A nemzetgazda tapasztalataiból arra következtet, hogy az önköltség és a termelés terjedelme között konnexitás áll fenn. Olyan törvényt ellenben, amely szerint a termelés növekedése nyomná az árakat, nem tud megállapítani, de épp oly kevéssé tagadhatja ilyen törvény létezését, mert lehetséges az is, hogy a termelésnek minden emelkedése mégis csökkentőleg hat és az észlelt esetekben a hatás csak túl csekély volt az árban fekvő tehetetlenségi momentumok legyőzésére.

II. A tapasztalatok II. csoportja és a II. törvény. B és C összetalálkozását illetőleg szintén tapasztalatok halmozódnak fel,” még pedig oly körülmények között, amelyek az esetleg létező A -k megfigyelését nem engedik meg. Ha ennek a csoportnak B -l nagyobbak, mint azok a B -k, amelyeket A -val kapcsolatban tapasztaltunk, és ha a tökéletlen indukció egyéb feltételei megvannak, egy második törvényt nyerhetünk, amely szerint B és C között áll fenn konnexitás. Az I. csoporthoz tartozó tapasztalatok épp oly kevéssé mondanak ellent ennek a II. törvénynek, mint a hogyan nem cáfol rá a tapasztalatok II. csoportja — tekintve azt, hogy A észlelése szubjektíve lehetetlen volt — az I. törvényre.

Témánk e második része jelenik meg a nemzetgazdaságtan kutatásban, midőn párhuzamosan az össztermelés jelentékeny százalékos emelkedésével (B) ismételten ársúlyedés (C) volt tapasztalható anélkül, hogy a tapasztalásnak ez eseteiben adatokat lehetett volna gyűjteni az egyes üzemek termelési feltételeinek olcsóbbodásáról, vagyis A -ról.

III. A III. törvény. De ama várakozáson kívül, hogy sohasem fogjuk az A tényt a B tény nélkül észlelni, ha megvannak a szubjektív feltételek B észlelésére és ama második várakozása kívül, hogy hasonló feltételek mellett egy oly B -t, amely egy minimális nagyságot meghalad, mindig C -vel fogunk összekapcsolva találni, a praevizióknak még harmadik fajtája is származik az említett tapasztalatoknak két csoportjából, oly praeviziók, amelyek sem az első, sem a második csoport tapasztalataival nem egybevágóak. Tartalmuk a következő (III. törvény):

Mindég lehet majd egy C -t észlelni, ha

a) meg vannak a szubjektív feltételek annak észlelésére és ha oly dimenziójú A -t és oly egyéb körülményeket észlelünk, amelyekhez a II. törvény a B észlelésére szükséges szubjektív feltételek mellett azt a várakozást kapcsolná, hogy egy bizonyos nagyságot meghaladó B jelenség lesz majd észlelhető.

Ennek a III. törvénynek felel meg, ha a fent említett gazdasági tapasztalatok alapján azt a tételt állítjuk fel, hogy a termék ára az önköltségekkel párhuzamosan süllyed és emelkedik.*

Többnyire három szakaszt lehet megkülönböztetni abban a lelki folyamatban, amelyen át az egyes tapasztalatokból a III. törvény kialakul.

Az első szakasz, mint induktív gondolkodási folyamat zárt egészet alkot; első tagja (α) az I. csoport tapasztalataiból, utolsó tagja (β) az I. törvényből áll. A kettő között oly lelki jelenségek ieküsznek, amelyeket nagyon nehéz volna leírni; egyik jellegzetes sajátosságuk az, hogy önálló létre nem képesek és mindig két α és β jellegű tag közé ékelve fordulnak elő. A gondolkodás e közbülső tagjai számára az „induktív feldolgozás” nevét ajánljuk, mert a tapasztalatoknak őket megelőző képzelete és a törvényszerűségeknek közvetlenül rájuk következő képzelete úgy viszonylik hozzájuk, mint az az időszak, amelyben az ipari nyersanyag az eredeti állapotban van meg és az, amelyben már a kész termékeket bírjuk, az ipari feldolgozás fázisához.

A második szakaszt a képzeteknek hasonló jellegű, a II. csoport tapasztalataival kezdődő és a II. törvénnyel végződő láncolata alkotja.

A harmadik szakasz, amelyet dedukciónak, vagy szillogizmusnak szokás nevezni, az I. és II. törvények megismétléséből, egy deduktív feldolgozásnak nevezhető folyamatból és végül a III. törvényből áll.

Ez utolsó szakasza után dedukciónak szokás azonban nevezni ez egész utat is, amely a tapasztalatoknak I. csoportjával kezdődik és a III. törvényben végződik.

E kettős szóhasználat, mely ugyanazzal a névvel jelöli a harmadik szakaszt, vagyis a tulajdonképeni dedukciót és mind a három szakaszt együtt, vagyis a bővített dedukciót, téves általánosításokra vezet.

Az emberi gondolkodás történetének folyamán ugyanis azt tapasztaltuk, hogy általánosságban be szokott válni az olyan törvény, amely tulajdonképeni dedukció végén áll, ha

a) a tulajdonképeni dedukció kezdő tagjai (például az I. és

* Kevésbé szabatosan, de talán áttekinthetőbben így fejezhetjük ki alapgondolatunkat: Ha A -t és B -t bizonyos módon együtt észleltük, anélkül, hogy ilyenkor C észlelésére meg lett volna a szubjektív lehetőségünk, ha továbbá más alkalmakkor B -t és C -t észleltük együtt hasonló módon, anélkül hogy ilyenkor A észlelésére alkalmas helyzetben lettünk volna, A és C konnexitására is következtetünk, noha sohasem tapasztaltuk őket együtt.

II. törvények) egy bizonyos, az induktív logika szabályai által leírt módon tartalmilag megegyeznek tapasztalataink összességével és ha

b) a dedukált törvény (III.) tartalma és a két előtételi (I. és II.) között oly viszonylat áll fenn, amely a deduktív logika szabályainak megfelel.

Az indukált törvénynek ellenben ahhoz, hogy beválását túlnyomó valószínűséggel lehessen várni, csak saját tartalmával kell az a) alatt említett következményeknek megfelelnie.

Már most a deduktív logika követelményeinek megfelelő tulajdonképeni dedukciók két osztályba sorolhatók.

Az első osztályba tartozó dedukciók oly gondolkodási folyamat utolsó szakaszát alkotják, amelynek első két szakasza logikailag szabatos indukción alapul; fentebb részletesen le is írtunk és bővített dedukciónak neveztük az ilyen gondolkodási folyamatot. A kedvezőtlen esélyek, amelyek az ilyen dedukción alapuló törvények helyességét fenyegetik, a két előtétel valóságát fenyegető esélyek halmozódásával egyenlők: de azért nem lehet határozottan állítani, hogy a logikailag kifogástalan indukció aránylag jobban (gyakrabban) válik be, mint az ugyanolyan korrekt bővített dedukció, mert az utóbbiban éppen a legszélesebben és legjobban megalapozott indukciók tételeket szokás felhasználni.

Van azonban a tulajdonképeni dedukciónak egy második osztálya is; az idetartozó dedukciók olyan gondolkodási folyamatok folytatásai, amelyek nem felelnek meg az induktív logika követelményeinek. Az emberi tévedések története elegendő bizonyítékot szolgáltat arra, hogy ez igen gyakori eset; és ilyenkor a tulajdonképeni dedukció formális szabatossága semmiféle biztosítékot sem nyújthat az eredmények helyessége iránt.

A tulajdonképeni dedukció e második osztályának létezéséből és tulajdonságaiból következik, hogy alig lehet szó arról, hogy a szillogizmus logikai szabatossága egymagában véne helyességi vélelem alapjául kiszolgáljon; ugyanezekben a körülményekben leli magyarázatát az is, hogy a múltban a logikailag kifogástalan indukciónak sokkal nagyobb százaléka vezetett helyes törvényhez, mint a dedukciónak.

Már most az a bizalmatlanság, amely a tulajdonképeni dedukció egyedülálló tanúbizonyosságával szemben jogosult, hamis általánosítás útján kiterjed a bővített dedukción is, noha itten a tulajdonképeni dedukción két indukción támaszkodik; ily módon keletkezik az a nézet, mintha csak másodrendű hitelre támaszthatna igényt egy olyan törvény, amelynek megismerésére a dedukción nélkülözhetetlen.

Az említett hamis általánosításhoz egy második is járul: az a helyes belátás ugyanis, hogy az indukción alapuló dedukciónak szükséges alkatrésze és a tulajdonképeni dedukciónak szükséges föltétele, oda módosítottatik, hogy minden dedukált törvény az indukción, illetőleg a közvetlen tapasztalat által való verifikáción alapul.

A bővített dedukción ellen irányuló előítélet képződését még egy harmadik általánosítás is elősegíti. A tulajdonképeni dedukción mindig az egyetlen használható eszköze volt a metafizikai spekulá-

ciónak, amely véle az egyes metafizikai tételekből a hasonló jellegű téziseknek egész bacillustenyészetét fejlesztette; a kellő alapot nélkülöző, fenti felosztásunk szerint a második osztályba tartozó szűkebb dedukciók legnagyobb részére éppen a metafizika adott alkalmat. Ezek a metafizikai reminiscenciák pedig hathatósan befolyásolják a tudatosan vagy öntudatlanul pozitivistá gondolkodású körök magatartását a bővített dedukcióval szemben is.

Még az ismeretelméleti szaktudomány sem tudta magát teljesen kivonni az érzelmi momentumok hatása alól és ezzel a maga részéről is aláásta a dedukció tekintélyét. Elsősorban John Stuart Millre, a XIX. század legbefolyásosabb logikusára gondolok, aki szellemének ritka sokoldalúsága és nyugodtan mérlegelő tárgyilagossága ellenére antimetafizikai meggyőződésének szemüvegén át nézte a deduktív módszert. Nem lehet ugyan azt állítani, hogy Mill jogosulatlan kifogásokat emelt volna a módszer ellen; de az az általános elemzés és méltatás, amelyet róla nyújt*, meggyőző erőben messze elmarad halhatatlan művének egyéb részei mögött.

Ha nem viseltetünk többé ellenszenvvel egy deduktív tudománnyal szemben csak azért, mert deduktív, nem nehéz helyesen méltatni a dedukciónak jelentőségét a nemzetgazdaságtan és a gazdaságtörténeti magyarázás szempontjából.

A bővített dedukció által megvalósítható „módszertani individualizmus” gondolatökonómiai előnyeiről már előbb volt szó; azt is említettük már — amiről természetesen csak a tiszta indukciónak és a bővített dedukciónak teljesítményeinek összehasonlító ismerete győzhet meg — hogy az induktív módszer eddig csak kis mértékben bizonyult termékenynek. Egyedül arra szeretnék még rámutatni, hogy a relatív terméketlenség okai nagy részben az induktív gondolkodás lényegében rejlenek.

A nemzetgazdaságtan és a gazdaságtörténeti magyarázatok tárgyát első sorban olyan tények alkotják, amelyek — mint például az árak, az egyes termelési ágaknak terjedelme, stb. — történelmileg és statisztikailag megközelíthetők és a kollektív gazdasági élet köréből valók; csak másodrendű közvetlen érdekekkel bírnak, ellenben a gazdasági magánélet eseményei és motívumai és azok a törvények, amelyeknek az egyes gazdaság keretében vagy fogyasztásában engedelmessé válnak. A tisztán induktív módszer tehát a nemzetgazdaságtan számára azt a feladatot jelentené, hogy a kollektív gazdasági élet eseményeiről gyűjtött tapasztalatokból indukáltassanak ugyanezeknek az eseményeknek törvényszerűségei; és a gazdaságtörténelemnek vagy az volna a feladata, hogy ez eljárásnak inverziója által — mintegy próbát ejtve rajta — beillesse a szabályszerűségeket eme rendszerébe az egyes történeti eseményeket, vagy pedig az, hogy — önállóan eljárva — analógiák hálójába fogja a történeti, események összességét.

* Mill: *Logika*, IV. könyv, 2. fejezet.

De erre nézve háromfélék az induktív nemzetgazdaságtan nehézségei.

1. Rendszerint nem változhatik a gazdaságnak egy eleme sem érezhető mértékben, anélkül, hogy ugyanazon az időközön belül egyéb, tőle független elemek ne nőnének vagy fogyának ugyancsak érezhető mértékben; ezért a gazdasági élet folyamán ritkán ismétlődnek meg oly fejlődések, amelyek kiinduló helyzetükre nézve pusztán egyetlen egy pontban különböznek. És mégis csak az ilyen fejlődések lefolyásában észlelhető eltéréseket lehet biztonsággal meghatározott okra vonatkoztatni; minden más esetben az összefüggésekről pusztán hipotéziseket** állíthatunk fel, amelyeknek valószínűségéről csak bizonytalan érzéseink lehetnek, nem pedig szilárd ítéleteink. Akkor is, ha nagyszámú esetben az elemeknek csak egy láncolata mutat párhuzamos fejlődést, míg az összes egyéb láncok keresztül-kasul futnak, gyakran az összefüggéseknek többféle rendszerét lehet konstruálni, amelyeknek mindegyike az összes esetekre illik és az említett párhuzamosságot majd a „mert”, majd a „noha”, majd a „véletlenül” relációval kapcsolja. Ily körülmények között a konnexitások nemcsak számszerű vonatkozásaikban, hanem általános irányukban sem határozhatók meg.

2. A gazdasági életnek van számos olyan eleme, amelynek létezéséhez és okozati hatásához nem fér kétség, amelyek között azonban azonosságok vagy mennyiségi viszonylatok csak nagyon tökéletlenül állapíthatók meg; példaképen említem meg ama választásnak lelki motívumait, amelyre minden fogyasztó az egymást kizáró fogyasztási lehetőségek között rákényszerül. Az ilyen elemeket illetőleg még azokat a ritka és valószínűtlen eseteket sem lehet biztonsággal megállapítani, amelyekben hosszabb ideig változatlanok maradnak vagy többször ugyanarra a pontra térnek vissza; ezzel a nemzetgazdaságtani indukció alapja még keskenyebbé válik.

3. A leíró történettudomány még ama konkrét eseményeket is csak részben tárta fel, amelyek objektív tulajdonságaiknál fogva az indukció számára értékesíthetők volnának. Éppen a legfontosabb ténycsoportok némelyikéről a legsoványabbak adataink; így például a háztartási budget-k felől csak a legutóbbi időkre vonatkozólag és itt is csak nagyon tökéletlenül vagyunk tájékozva, noha belőlük lehetne pontosan megállapítani az egyes fogyasztási tömegcikknek keresleti görbéjének alakját; még hiányosabbak ismereteink a pénz értékét irányító tényezőkről, arról, hogy a váltó, a csekk, a giró- és clearingforgalom és a folyószámlabetétek pénzhelyettesítő eszközei együttesen milyen mértékben használatnak és hogy mekkora a pénz cirkulációs sebessége és a közgazdaság összforgalmának pénzben kifejezett értéke.

* L. a *Weltwirtschaftliche Archiv* 1915 júliusi számában megjelent *Methodologische Vorbemerkungen zu einer Geschichte der Kriegswirtschaft* című tanulmányom elejét.

** A hipotézis elnevezést itten ugyanabban az értelemben használjuk törvényekre, amelyben fentebb, a 335. oldalon tényekre vonatkoztattuk azt.

Csak a legutóbbi időben nyílt egészen új, igen jelentős kilátásunk egy induktív nemzetgazdaságtanra. H. L. Moore kitűnő amerikai közgazdának köszönhetjük ezt, aki műveiben* azzal igyekezett emancipálni a nemzetgazdaságtant a kezdetleges indukciós módszerek követelte *caeteris paribus*tól, hogy nagyon tág körű megfigyelésekre a Pearson-féle magasabb statisztika módszereit alkalmazta. De csak távolabbi jövő élvezheti majd ennek az újonnan felfedezett tartománynak gyümölcseit, mert egyelőre csak keskeny sávok vannak bevetve és rajtuk is a hasznos növényzetbe sok dudva vegyül. Míg a statisztikai adatok vetőmagja olyan ritka és oly csekély relatív hozadékot szolgáltat, a tiszta indukció sem emelkedhetik nagy gazdaságtudományi jelentőségre.

Nem bocsátkozhatunk annak taglalásába, hogy a gazdasági törvényszerűségekről szóló ismereteinknek melyik része nyerhető az említett nehézségek ellenére tiszta indukcióból is és melyik részt kell levezetni a gazdasági magánéletéről gyűjtött tapasztalatokból, különösen pedig a gazdasági cselekedetek elemi motívumaiból, a fogyasztó határhasznából és a termelő kereseti ösztönéből.

Mindenesetre világos a következő: a gazdasági folyamatoknak sok fajára többféle törvény konstruálható úgy, hogy mindegyik törvény fedti a nyilvános gazdasági élet köréből merített összes tapasztalatunkat, azonban egymást kölcsönösen kizárja. Ezzel szemben e törvények mindegyik csoportjában csak néhány, többnyire azonban csak egyetlen egy szokott azokkal a szabályszerűségekkel egyezni, amelyek a gazdasági magánélet tapasztalataiból dedukálhatók. Sőt gyakran egyetlen egy törvény sem egyezik a dedukcióval abban az alakjában, amelyben az indukálásból önként adódik; ilyenkor az erre alkalmas törvénynek e célból átalakításon, illetőleg megszorításon kell átmennie, oly módon, hogy érvénye olyan föltételekhez köttetik, amelyek meg voltak ugyan az eddigi tapasztalások alkalmával és ezért nem is tétettek az indukció által vizsgálat tárgyává, amely föltételeknek azonban nem kell mindig okvetlenül meglegenniök.

Még nagyobb a konstruálható törvények varietása, ha indukálás közben az ember a létező tapasztalati anyagnak csak egy részét tartja szem előtt; ez pedig az anyag óriási terjedelme és kevéssé áttekinthető felosztása mellett nehezen kerülhető el. Ilyenkor a variánsok egy része a dedukción kívül a figyelmen kívül hagyott történeti tapasztalatokkal is kollidálhat.

Azokat a törvényeket, amelyek nem férnek össze a dedukció eredményével, hamisaknak tartjuk; azért nem fogadhattuk el a drágulás okainak Eulenburg alkotta rangsorát sem. Ez az ítélet nemcsak azt a kijelentést tartalmazza, hogy két tétel logikailag nem egyeztethető össze, hanem tartalmazza azt a várakozást is, hogy bizonyos konstelláció alkalmából bizonyos egyéb gazdasági jelenségek a hamis törvénynek ellent fognak mondani, ellenben egyezni fognak azzal a variánssal, amely a dedukció eredményének is megfelel.

* H. L. Moore: *Law of Wages*, New York 1911; *Economic Cycles, their law & cause*, New York 1914.

A variánsok között ejtett választás helyességébe vetett bizalmunkat ugyanazokból a tapasztalatokból merítjük, amelyekből bizalmunk a dedukció iránt általánosságban származott; abból, hogy az emberi gondolkodás történetének eddigi folyamán az ily utón nyert praeviziók sokkal jobban váltak be, mint ahogy az a pusztán véletlen törvényeinek megfelelne.

Mindabból, amit eddig mondottunk, a gazdasági történetírás számára csak az a posztulatum következik, hogy okadatolásaiban olyan törvényekre hivatkozzék, amelyek vagy a deduktív nemzetgazdaságtanból származnak, vagy pedig a dedukció alkalmazásával ellenőrizettek: dedukció mellett is megmaradnak ugyan a gazdaságtörténeti magyarázatokban azok a nagy hézagok és bizonytalanságok, amelyeket a törvényeknek és a történelmi adatoknak mennyiségi meghatározatlansága okoz, de legalább védve vagyunk téves törvények, szükséges föltételek kimaradása és az okoknak helytelen rangsora ellen. További magyarázatra szorul az, hogy miért nem veheti át a gazdasági történetírás a törvényeket készen az elméletből és miért kényszerül arra, hogy saját maga alkalmazza a dedukciót és megismételje az elmélet gondolatmeneteinek nagy részét minden egyes okadatolás tárgyát képező eseményre vonatkozólag.

Ennek első oka abban rejlik, hogy az elmélet kifelé nem mutat eléggé kész és imponáló egészet. Nem alakult még ki benne *communis opinio*, amely annyira egyetemes, messzirelátható és mélyen megalapozott volna, hogy a gazdasági történetírás megelégedhetnék az egyes törvények idézésével és egyszerűen az elméletre utalhatna azoknak bizonyítása és minőségi gondolatökonomiája tekintetében. A történetíró és olvasói szükségét érzik annak, hogy saját maguk ellenőrizzenek bizonyos törvényeket, amelyek még nem mentek át a köztudatba; az általános nemzetgazdaságtan nem élvezi náluk azt a bizalmat, amelyet az elméleti természettudományok a mérnöknél, az orvostudomány a gyakorló orvosnál élveznek.

A második ok az előadás technikai nehézségeiben rejlik. A gazdasági törvények rendszerét aránylag rövid és mégis minden konstellációra nézve érvényes formában csak a matematika nyelvén fejezhetjük ki, úgy ahogy azt Walras és tanítványai tették. Matematikai szimbólumok nélkül ellenben a nemzetgazdaságtan csak kazuisztikusan, egymásmellé állított szabályok terjedelmes gyűjteményével tudná leírni az összes következményeket, amelyek az előzmények gyakorlatilag lehetséges kombinációiból folyhatnak. Azonban nem áll rendelkezésünkre ilyen gyűjtemény, melyről még az is kétes, hogy a gazdasági elemek kombinációinak óriási száma mellett egyáltalán lehetséges-e és amely mindenestre annyira terjedelmes volna, hogy a gondolatökonomia szempontjából előnyösebb, ha feladatait esetről-esetre a gazdaságtörténet — és saját problémáira nézve a gazdaságpolitika — vállalja. Ezért nem állhat a gazdaságtörténet rendelkezésére az az alternatíva, hogy az elméletből használatra kész, matematikai szimbólumok nélkül kifejezett törvényeket vegyen át az egyes események magyarázására; másrészt matematikailag fogalmazott tételek idézése kevés megértésre találna, tekintve azt a sajnálatos körülményt, hogy matematikai

képzettség a nemzetgazdaságtan iránt érdeklődők között oly ritka. A nemzetgazdaságtannak tehát nem marad más hátra, mint az, hogy a közvetlenül alkalmazható tételeket a nagy általánosságú összefüggések kombinációiból esetről-esetre levezesse.

A harmadik ok, amiért a gazdasági történetírás nagymérvű deduktív munkát kénytelen vállalni, abban rejlik, hogy az elmélet sincsen elegendő mértékben belsőleg kiépítve. Jelen állása szerint az elméleti nemzetgazdaságtan felvilágosítást nyújt arról, hogy mi a természete a legfontosabb összefüggéseknek, amelyek bizonyos, u. n. interdependens gazdasági mennyiségek (árak, termelt mennyiségek, stb.) és bizonyos más gazdasági tények, az úgynevezett adatok (németül *Daten*) között fennállanak; felvilágosítást nyújt továbbá arról, hogy miként szorítja ezeknek az összefüggéseknek hálója az inderpendens mennyiségeket többé-kevésbé valamely egyértelműleg meghatározott egyensúlyi állapot felé és hogy az adatok aránylag kis részének (tőkemennyiség és annak tagolása) melyek a fejlődési törvényei. De ezzel szemben van sok olyan „secundär” tényező — elsősorban az állami és a monopolszerű gazdasági ténykedésekre és a súrlódási ellenállásokra gondolok — amely nincsen még beillesztve ebbe a rendszerbe; csak a beillesztésnél követendő eljárás van nagyjából tisztázva. És, ami ennél is nagyobb hiány, alig kutatták még ki az interdependens mennyiségek mozgásának törvényeit, azokat a változásokat, amelyek az interdependens mennyiségek számára az adatok egyes változásaiból adódnak.* Az elméleti rendszere ebben a vonatkozásban oly matematikai függvényre hasonlít, amelynek ismert analitikai tulajdonságaiból nem vezettük még le az összes következményeket, közöttük a függvényt ábrázoló görbe geometriai sajátosságait sem.

Ezek szerint még akkor sem lehetne az elméleti nemzetgazdaságtan törvényeit a gazdaságtörténetre közvetlenül alkalmazni, ha matematikai megfogalmazásuk iránt nem állnának fenn elvi aggályok az okfejtés meggyőző erejének és hozzáférhetőségének szempontjából. Nem rendelkezvén objektíve alkalmas törvények felett, a gazdasági történetírásnak esetről-esetre kell utat törnie a secundär tényezők és a mozgási törvények beillesztése által; de ebben rejlik hivatásának egyik leglényegesebb része is.

Ha a mozgási törvényeknek kimerítő elméleti ismeretét bírnók, a gazdasági történetírás jelentősége a következő három pontra szorítkoznék.

1. Okozza azt az intellektuális élvezetet, amelyet akkor érezünk, amidőn rendkívüli jelenségekről tudomást szerzünk és amely különösen fokozódik, ha ezekben a jelenségekben ismert törvényszerűségek megtestesülését látjuk.

* Tudtommal Schumpeter ismerte fel elsőnek azt, hogy itten a problémáknak, összefüggő komplexuma rejlik; az erre vonatkozó eljárást találón *Variationsmethode*-nek nevezte el, minthogy az adatok változásainak egyes lehetőségeit tárgyalja. L. *Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie, IV. Teil: Die Variationsmethode.*

2. A gazdaságtörténet továbbá a deduktív úton nyert törvények ellenőrzésére és megszilárdítására szolgál. De rá kell mutatnunk arra, hogy majdnem ugyanazok a nehézségek, amelyek a gazdasági törvények induktív felfedezését megnehezítik, az induktív verifikációra nézve is állanak.

3. A kész gazdasági törvények alkalmazása sem könnyű feladat, mert ezek a törvények olyan tényekre vonatkoznak, amelyek a gyakorlati életben nem fordulnak elő kémiai tisztaságban, hanem mint nehezen elemezhető tény vegyületek alkotórészei. (Igy például a bankok betéti állományának növekedése jelenthet akár tőkeképződési folyamatot, akár inflációt, akár változást a pénztárkészletek kezelésének szokásaiban, akár pedig eltolódást a kockázatoknak a tőke és a vállalkozás között való eloszlásában.) Azért gyakorolni kell a törvények alkalmazását is; és abban, hogy a múlt eseményeire vonatkozólag kimutatjuk a törvények működését, értékes gyakorlat rejlik, amely a gazdaságpolitika, a gazdasági meteorológia és az egyes konkrét előrelátások alkotása számára is hasznosnak ígérkezik.

De a mozgási problémák jelen állása mellett a gazdasági történetírás magyarázatai ezenfelül értékes előmozdítói a gazdasági törvények megismerésének is, mert rámutatnak az egyes problémákra és speciális megoldásaikkal előkészítik az általános megoldásokat. Sőt a gazdasági történetírás legfontosabb szerepét épp ebben a vonatkozásban látom és abban, amelyet fent harmadik helyen említettem.

A történetről, mint a népek tanítómesteréről szóló mondás a gazdasági történetírásra nagyobb mértékben állhatna, mint akármelyik testvértudományára; csak az elméleti nemzetgazdaságtannal csereviszonyba kell lépnie. Az a haladás, amely az emberiség történetében először a fizikai technika, később a kémiai technika és az orvostudomány terén ment végbe és amely abban állt, hogy a cselekedetek irányításában az ösztönnek nélkülözhetetlen, de nyers ereje és a tiszta empiria mellett a deduktív gondolkodás is szerepet nyert, a társadalmi cselekedetek mezején is folytatást kell, hogy találjon; és egyike a legfontosabb támadópontoknak abban a sarokban van, ahol a gazdaságtörténet és az elméleti nemzetgazdaságtan tudományai összetalálkoznak a társadalmi tudománynak és cselekedeteknek ama kettős tartományával, amelyet legtágabb értelemben gazdaságpolitikának szoktunk nevezni.

Teghze Gyula: Jászi Viktor emlékezete (II.)

II.

ttérünk most Jászi politikai, illetve szociológiai munkáinak méltatására.

Első műve e téren politikai jellegű; a *Cloture és obstrukció* cz.

Szabadelvű felfogása, valamint a meggyőződés erősségének, az akarat határozottságának tisztelete nyer ez értekezésében kifejezést.

E jelenségeknek — cloture és obstrukciónak — a parlamentarizmus alap gondolatához való viszonyát igyekszik mindenekelőtt megállapítani. E tekintetben reáutal a tanácskozásonak — főként a jövőre való — hatására. Fontosságot tulajdonít a reáhatás tekintetében az ismétléseknek, különösen az érzelmekre vonatkozólag. Ebből azután a viták korlátozása ellen von következtetéseket, mit megerősít azzal, hogy reáutal a többség konvencionális jellegére, mely pusztán jogi segédeszköz s épp azért kiemeli, hogy nemcsak akaratkijelentés irányának (az igen- vagy nemnek), hanem az akarat erejének is szerepelni kell a reális erőviszonyok helyes megállapításánál: mi a vitakozás, az agítálás folyamatában nyer kifejezést.

Ha a többségben a számbeli túlsúly mellett az elhatározás szilárdságának a kisebbségével felérő ereje megvan, valóságos élő erő, túlnyomó erő áll szemben a kisebbség támadó erejével. Ha azonban a többség véleményének ereje nem oly nagy, a valóságban meglevő nagyobb intenzitású erőirány fog a kapitulációnál, vagy a két irány eredője a kompromisszummal, kifejezésre jutni.

Ha már most ebből arra következtetünk, hogy az ü. n. obstrukciónak teljes kizárása, valamint a parlament mechanikus pontosságú funkcionálásának cloture által való biztosítása nem felel meg a parlamenti működés belső természetének, úgy másrészt kétségtelen, hogy bizonyos határok állapíthatók meg mind az obstrukció, mint a cloture megengedhetősége szempontjából. Olyan obstrukció tehát, a parlamenti határozathozatal olyan megakasztása, mely nem jár erőfelfejtással, nem igényli a támadó önfeláldozását, híjjával van ama nagy elvi alapoknak és igazságoknak, amelyeken a parlamenti szólásszabadság és a kisebbség érvényesülésének nagy érdekei nyugszanak.

Az indemnitásra, appropriációra és újoncmegajánlásra vonatkozólag kiemeli, hogy e kérdések önmagukban véve sem alkalmas és

helyes tárgyai az igazolható obstrukciónak. Az állami élet feltételeinek alkotmányos biztosítását — amennyiben nem a fennálló államrend a támadás tárgya — a pártok mérkőzésének küzdőterén kívül kell hagyni. Ezek a tárgyak nem a kisebbség érvényesülésének eszközei, hanem az országgyűlésé a végrehajtó hatalommal szemben.

A határidőhöz kötött tárgyak (budget, véderőtörvények stb.) oly érdelemes kérdések, hogy az értők folyó küzdelemnek cloture-rel való korlátozása igen aggályos. Másrészt határidős természetük igazolhatatlan obstrukcióra ad alkalmat. A megoldás itt csak az lehet, hogy a fennálló törvényes állapot, az érdemben való döntésig, provizóriummal biztosítsák, s e provizórium helyeztessék a cloture védelme alá. A budget provizóriuma az indemnity. Az indemnityjavaslatot ne legyen lehetséges megobstruálni.

Elvi alapokon tehát a következő eredményre jut:

1. technikai obstrukció lehetetlenné teendő;
2. indemnitynél, továbbá határidőhöz kötött javaslatok mellett az eddigi állapotokat fentartó „tárgyalási provizórium” iránti javaslatoknál és az évi újoncmegajánlási javaslatnál: cloture;
3. minden más tárgyra nézve a teljes vitatkozási és tárgyalási szabadság.

Szociológiai munkái közé tartozik még *A kollektív lélekről* írt, a *Huszadik Század X.* kötetében (1904) megjelent értekezése is.

Itt mindenekelőtt a kollektív pszichológiai jelenségekre vonatkozó felfogásokat: Hobbes, Rousseau, Stahl, Lorenz von Stein, Concha, Albrecht, Gierke, Hänel, Zietelmann, Bernatzik, Michoud és Hauriou tanait ismerteti s ezeket kritikai vizsgálatnak veti alá.

Rátér azután a kérdés érdemének tárgyalására, annak megállapítására, minő psychikai folyamatok mennek végbe az emberi összességekben s itt mindenek előtt azt a kérdést veti fel, hol van a határvonal a tisztán egyéni lelki jelenségek, amelyek ugyancsak társadalmi produktumok, s a szorosabb értelemben vett társadalmi, de végső sorban szintén egyéneknél jelentkező összlélektani jelenségek között? Éles határvonal — mint megállapítja — itt nem is vonható; az átmenetek nagy sora vezet észrevétlenül az ú. n. egyéni léleknyilvánulásoktól a kollektív lelki jelenségekhez.

Ami már most az új, az egyes egyének lelki életétől különböző lelkijelenségeket illeti — mondja, — úgy ezek két típusát ismerjük: az *organizált* és a *nem organizált* összhatásokat. Az utóbbiaknál az átalakítás nagyjában egyformán érvényesül minden egyénben, az egyeseknél differenciálódás nem fordul elő; az elsőnél az összesség egyes részeire — a szervekre — hat s ezek útján alakulnak ki speciális lelki jelenségek.

Ami a nem organizált alakulatokat illeti, úgy azt tapasztaljuk — mondja, — hogy bizonyos körülmények között a tömegben oly lelki jelenségek állanak elő, melyek különbözők a tömeget alkotó egyesekétől, azok egyszerű sommázásától, sőt átlagától is. Új karakterek alakulnak ki benne. A tömegben az egyes alacsonyabbrendűvé, primitívebbé válik. Közös alapja a tömeg jelenségeinek a gátló szerkezet bénult működése. Innen vadsága, kegyetlensége, lelkesedése,

nagylelkűsége, sokszor hősiessége. És ami evvel jár, az öntudatos momentumok itt háttérbe szorulnak az öntudatlanok mellett.

Az egyén átalakulásának egyik oka, hogy az egyén a tömegben sokkal nagyobb, sokszor legyőzhetetlen erőt érez; meggyengül vagy megszűnik a felelősség érzete. A restelkedés érzete hiányozni fog. Az egyén szokatlan fizikai hatások alatt áll, mozgásában, szabad látókörében korlátozva lesz. Mindez szorongó érzést kelt benne, mi izgatottá teszi, gyorsan reagálóvá; a reakcióbeli készség mindinkább növekszik, a tömeg alaphangulatává válik. A lelki emóciók által kiváltatni szokott motorikus ingerek hangos beszédben, kiáltásokban nyernek lefolyást, amiknek megint új izgalomgerjesztő hatásuk van s így lecsillapodás helyett az inger fokozását eredményezik.

A másik jelentős körülmény a látókör szűkülése. Az emberek egymástól a kilátást elveszik. Ez az állapot a szemet szokatlan közel-látásra való beillesztésre kényszeríti, elfárasztja az agyat és szuggesztív hatásokra, szinte a hipnózis mértékében teszi fogékonyá. A látásnak ezen gátolása lehetetlenné teszi az impressziók ellenőrzését, minélfogva ezek szinte monomániákus erővel képesek hatni.

Azokat a nagy változásokat, melyeket lélektani tekintetben a tömeg létrehoz, csak az egyén lelki állapotának a másakra gyakorolt hatása által magyarázhatjuk.

A tömeg külön sajátos lelki világánál a legfontosabb előfeltétel bizonyos egyezőség a tömeget alkotó egyesek lelki tartalmában. Az egyezés megvan nemcsak az öntudatlan lelki elemekben, hanem a tudatosokban is.

A tömeg lélektani értelemben tehát akkor fordul elő, amikor és amennyiben a tömeget alkotó egyesek közös vonásokat tüntetnek fel. Leginkább közösek a legprimitívebb s a teng-életivel leginkább összefüggő lelki jelenségek s így legtöbbször ezek fognak uralomra jutni a tömegben.

De hogyan emelkednek ki az ember legkülönbözőbb elemekből összetett lelki világából éppen az egyező elemek? Itt elsősorban az utánzás játszik nagy szerepet. Hogyan érvényesül már most az utánzás a tömegben? Az utánzás bekövetkezése két tényezőtől függ. Először a benyomás intenzitásától, másodsor az utánzásra hivatottaknak lelki diszpozíciójától. A tömeg különös lelki állapota már most annyiban fog nyilvánulni, amennyiben a tömeg homogén. Az erős benyomás pedig az asszociáció segítségével hat. Az intenzitás a visszahatás által nő. Utánzás folytán az intenzitás progresszíve emelkedik.

Ezek a nagy intenzitású benyomások azután lehetővé teszik a tömegben szereplő egyesek egész lelki állapotának, karakterének *ad hoc* megváltoztatását. Tehát *in ultima analysi* az egyén s minden egyén, átalakul azáltal, hogy tömegben van, s mindaddig, míg a tömegben van.

A kollektív lélek kutatásánál azonban nem csupán a tömeg, hanem a szervezett emberi kapcsolatok is vizsgálandók. A szervezkedés itt is azt jelenti, hogy egésznek bizonyos részei az egésztől föltételezetten különleges működést végeznek az egész számára, vagyis olyat, mely az egész egyéb működésének feltételül

szolgál. Az emberi kapcsolatok szervezetét vizsgálván, azt a közös vonást találjuk berendezésükben, hogy azok az összesség, vagy annak hatóképes elemei részéről jövő hatások felfogására, az összességet érdekelhető jelenségek felismerésére, s mindezek alapján való cselekvésre tétetnek képesekké.

Már az alapszabályokat a tagok összessége állapítja meg. A közgyűléseken a tagok tudatbeli és érzelmi kvalitásai lesznek azután határozók a végeredményre, anélkül, hogy az pusztá és egyszerű összege vagy különbözete lenne az egyesek e tárgyban táplált nézeteinek és érzelmeinek. Még akkor is, mikor egy egyén uralkodik a gyűlésen, az ott jelenlevő tudat- és érzelemegységek interferentiája alkotja meg a végeredményt, részben azért, mert a domináns személyiség irányító volta már a gyűlési tagok tudat- és érzelem tartalmából következik s attól függő, részben, mert az uralkodó egyén tudatosan, de öntudatlanul is a többiek hatása alatt áll. Egy további lépés a szervek megtétele. Ezekben az összesség által meghatározott s adott lelki jelenségek állanak elő. Így már magában a szerv konkrét megtételében azon lelki tényezők s azok iránya jut kifejezésre, melyek az összességben dominánsak. A szervképpen működő egyén lelki tartalmának átalakítása pedig azáltal történik, hogy ő magában többféle tudat és öntudatalanyt egyesít.

Ezenkívül öntudatlan hatások is szerepelnek. Az egyén félretolása és a „szervnek” helyébe lépése annál nagyobb mértékben fog előállani, minél inkább szolgálnak az intézmények arra, hogy a vonatkozó tények a szervekre hassanak. Ilyen tények lehetnek az odatarozó objektív momentumok, de lehetnek szubjektív mozzanatok is, t. i. azoknak véleménye, kívánsága, kik az összességhez tartoznak. Objektív momentum az, hogy az egyén szervvé tétetvén megkapja mindazokat az információkat, melyek az összességre, illetve az ő szervi minőségére vonatkoznak. A szerv ezenkívül eljárásában szabályokhoz van kötve, mely szabályokban az összesség felfogása nyer kifejezést.

Az akaratnál s a cselekvésnél azonban a képzettartalom is csak az érzelmek, helyesebben az affektusok útján szerepel. Miután pedig a szerv képzettartalma az összesség által dolgoztatik ki, bizonyos fentartással mondhatjuk, hogy az érzelmek és affektusok, melyek így, ez alapon, a szervben keletkeznek, szintén az összesség hatásának eredményei. Az érzésnél és cselekvésnél az egyéni öntudatlan momentumok nagyobb szerepet játszanak, mint a képzettartalom kialakításánál. A cselekvésnél ezenkívül fontossággal bírnak azok az érzelmek is, melyek a szervi állás folytán állanak elő. Dicséret és gáncs itt is hatással lesznek. Mindezekhez hozzáveendő még a szervnél szervi állásánál fogva előállott egynémely lelki diszpozíció: így a felelősség-érzet, az ambíció. Egy további faktor még, mely őt az összesség részéről jövő legerősebb ráhatások irányában való cselekvésre fogja hajtani, a magánegyéninek bizonyos belejátszása. Szervi állásának, a hatalom, alkotások stb. gyönyörézésének állandó előfordulása szintén a legerősebb hatás irányában való működésre, vagyis, mi ezzel egyet jelent, a különböző irányok között azok erőirányában való kompromisszumot jelentő eljárásra készítetik.

Összefoglalva már most látjuk:

1. hogy az összesség tudatának és akaratának kiképzésére szolgáló szervnek ilyen vagy amolyan minőségű egyén, az összességben ható és érvényesülő erők eredőjeképp tétetik meg;

2. hogy az ilyen egyén szervi mivoltánál fogva (felelősségből, ambícióból stb. folyó) új vagy fokozott érzelmekkel telítődik meg s ily irányban átalakul;

3. ezzel kapcsolatban a szociális létre alkalmas ember lelki fegyelmezettségével képes adott működések alkalmával magánegyéniségét kitevő képzetkörét s kisebb mértékben érzelmi tartalmát is tudatából kizárni;

4. szervi mivoltánál fogva oly helyzetbe jut, hogy az összességre vonatkozó jelenségek lehető teljességgel jutnak tudatába s így az előbbi pontban említettre való tekintettel képes tudatát majdnem kizárólag az összességre vonatkozó képzetekkel megtölteni;

5. a képzettartalom feldolgozása (ítéletek stb.) s ebből folyólag való érzelemalakítás, meg azonkívül is érzelemkialakítás, benne az összesség különböző részeiről jövő reáhatások túlnyomó részvételével és hatása alatt történik.

Látjuk tehát, hogy mikor az egyén mint az összességi tudat vagy akarat szerve szerepel, működése a közösség részéről jövő lelki hatásoknak és a közösséget érintő viszonyok ismeretének eredménye, a szerv egyéni lelki képességei és sajátosságai szerint feldolgozva. Már most a közösség legkevesebb ügye lesz közvetlenül egy egyéni szerv által végezve, hanem többeknek együttműködése, egymásrahatása útján, ahol s amikor az összességi hatások, melyek egy-egy szervet érnek, sokszorosan komplikálódva érvényesülnek s hoznak ki eredményt, amely eredmény tehát még inkább eltávolodik egy-egy egyén magán, egyéni lelki tartalmától.

Ha már most az organizált összességekben előállott lelki jelenségeket a tömegnél megvizsgáltakkal összehasonlítjuk, azt a lényeges különbséget találjuk, hogy míg a tömegnél minden egyes átalakítódik s ezen átalakított egyesek lelki megnyilvánulásainak összeadása teszi azt ki, amit a tömeg lelki nyilvánulásának nevezünk, addig az organizált összességekben az egész részéről jövő hatások eredményeképp oly lelki hatáseredmények jönnek létre, melyek az egészet kitevő egyének egyénenkénti lelki tartalmától különböznek, azzal nem esnek egybe. A tömeg átalakított egyesek összege; a szervezett összesség lelki élete egyesek hatásaiból előállott külön lelki eredmény. Nemcsak az ú. n. önkéntelen (természetes) kapcsolatok bírnak ily jelleggel, hanem az önkéntesek is. És nem a kapcsolat szándékos és öndatos, mondjuk, mesterséges volta teszi ezeket kevésbé jellegzetesen önálló lelki étellel bírókká, hanem, hogy éppen önkéntességükénél fogva kevésbé állandók.

Felveti azután Jászi a kérdést: van-e kollektív lélek?

Sok egyén „tömegben” oly jelenségeket produkál, melyek csak annál fogva állanak elő, mert az egyének tömegben vannak: e lelki jelenségeket tehát az egyes embereknek az a összehalmozódása idézi elő, amit tömegnek nevezünk. Láttuk azután — mondja, — hogy

bizonyos szervezkedés mellett is embercsoportokban különleges tudati és akarati jelenségek merülnek fel, melyek az egyesekével nem esnek egybe. Kérdés már most, hogy az összességekben lefolyó lelki proceszusok mennyiben mondhatók egy külön lélek, az összesség lelke megnyilvánulásának?

Ha a lélektani jelenségeket a fiziológiai jelenségekkel párhuzamos, azoktól el nem szakadó folyamatoknak tekintjük, akkor nincs lényeges különbség az idegtömegek egymásra hatása által előállós a külön idegcsoportok (emberi egyének) és így külön lelki életek, állandó egymásra hatása által létre jött folyamatok között.

Amiért mi egy emberi egyén lelki világát inkább vagyunk mégis hajlandók egységnek tekinteni, mint egy összességet, annak oka az egyéni psyche látszólag nagyobb állandóságában rejlik. Az emberösszességnek nagyobb lazasága s múlt volta inkább csak látszólagos: azon alapszik, hogy ezek szétválása elképzelhető. Pedig az emberösszességek sokkal állandóbbak, mint az egyének és azon lelki tartalom, mely bennök kidolgozódik, jellegére legalább is oly állandó, mint az egyéni psyche lelki tartalma. Sohasem szabad feledni, hogy az egyén lelki élete is összetétel, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy az ilyen lelki kapcsolódás szoros összefüggésben van a lelki élet fiziológiai substratumának megfelelő kapcsolódásával. Már most egészen így áll a dolog némely összességnél is. A szervezés nem egyéb mint hatásviszonyok elrendezése s minél állandóbb a szervezés, annál állandóbb lesz az összesség lelki életének tartalma.

Hogy az összességben előforduló lelki jelenségek változatosabbak, különbözőbbek és reájok nézve oly lélektan, mini az egyéninél, meg nem állapítható, ennek okát főképp a szervezés különböző módjainak és fokainak lehetőségében kell keresni. Ez azonban nem lényeges különbség; de meg a lelki élet terén a berendezések, összetevődések elég nagy változatoságát (állatoknál, gyermeknél) látjuk s mégis mindezt közösen lelkiéletnek minősítjük. Ugy látszik, hogy a fizikai substratumnak egységképp való jelentkezése és felfogása az, ami azoknak megadatja, az emberösszességektől megtagadhatja, a külön lelkiélet elismerését. Az állandó — viszonylag egyforma — erő egymáshatást és lefolyást megtaláljuk úgy az egyénnél, mint az összességnél. És ehhez az ú. n. fizikai összekapcsolódás nem szükséges, sem az erő, a hatás átviteléhez, sem az állandósághoz. A fizikai összefüggés különben relatív. Az egyén fogalma sem egyszerű kérdés. Absztrakte véve egység csak az oszthatlan volna: az atom; minden másnak egységképp felfogása lelki életünk ténye: szubjektív egységek. Ily összefoglalást különböző alapon végzünk. Minden egység, amit annak tartunk, csak abból áll, hogy bizonyos elemek összetevődnek, egymásra hatásuk folytán új eredményeket hoznak létre, melyek ezek összetevődése megszűntével szintén megszűnnek. Csakis a kapcsolat állandósága az, mi bennünk az individuum, az egység fogalmát kelti.

Mindezekből az következik, hogy ha az emberösszesség eléggé állandó szervezetű, épp oly vagy még állandóbb jellegű lelki jelenségeket látunk benne, mint az egyénben.

És ha lelki életfolyamatait nézzük, a szervezett emberösszességben éppen olyanokat találunk, mint az egyéneknél, csak hogy ott az összetevődés magasabb fokú.

Hogy a szervezett összesség különálló lelki egység, mutatja lelki tekintetben mutatkozó irritabilitása és spontaneitása is, mely nála éppúgy meg van, mint az egyénnél. Benső ingerekre ezek is működést fejtenek ki (a kormányzatban) s külső behatásra egészen sajátlagos módon reagálnak.

Egységnek véve az összesség lelki működését, nehézség már most abban áll: az összességi lelki jelenségek egyéni lelki jelenségek útján s összetevődéséből állván elő, meg kell állapítani, hol kezdődik az összességi lelki jelenség az egyéni psychek jelenségei közepette. Mert nem minden egyéni pszichikai mozzanat egyszersmind összességi is. De amint az egyénnél nem lesz minden fizikai behatás, mert nem percipiáltatik, érzetté és érzéssé, éppen úgy nem minden benyomás, érzet, képzet, érzés és akarat, mely az egyesben kél, lesz egyszersmind az összesség érzete vagy érzése s jut az összességben tudatra; de azért az egész lelki dispozicióit módosítók az összérzést befolyásolók lesznek, mint az egyesre történő fizikai és kémiai hatások. Így az összesség elégedetlensége különböző érzeteken alapul, azokból alakul ki. Ezenkívül az egyesben előforduló tudattartalom mineműsége előidézi az összesség formális lelki működésének ilyen vagy amolyan jellegét; tehát az egyéni tudatos az összességben mint öntudatlan jellegű hatás szerepel. A tömegben is az egyesek is mind tudatos mozgást végeznek, az eredmény itt koordináció hiányában azonban nem tudatos; éppen így a szervezett összességekben az egyesben fellépő tudattartalomnak, képzeteknek, érzelmeknek igen nagy intenzitásúknak kell lenni, vagy nagy vezetőképességgel bíró ponton kell fellépni, hogy az egésze tudatossá váljanak.

Mi már most a tudat? A tudat lélektani alakulatok (képzetek, érzelmek, affektusok, akarati folyamatok) összefüggése; az összességre nézve is a lelki jelenségek összefüggése teszi ki annak tudatát.

Az összefüggésről kétféle alapon szerezhetünk tudomást. Az alanyi érzés, vagyis a tudat tudata alapján, amelyet szigorúan véve mindenki csak magára nézve állapíthat meg: azután objektíve, az illető tudatalany cselekvései által, ezekből a tudatra következtetve. Az alanyi érzés, a tudatérzés útján, sem állatokra, sem ember-összességekre nézve nem állapíthatjuk meg a tudat létét. Ezt a processzust csak objektíve, körülményeiből s hatásaiból ismerhetjük meg. Az összefüggést az emlékezet teszi lehetővé. Ennélfogva a tudat objektív ismervéül azt állíthatjuk fel, hogy valamely lény mozgásai meghatározásánál az emlékezet szerepel-e? Csak ha az egyéni tudatok oly organizációja áll elő, melyben az összességnek bár különböző mértékű és fokú behatása alatt tudattartalom alakíttatik ki valamely, vagy egyszerre több agyvelőben s ezen organizáció ezen s az egésze kiható mozgásbeli reakciót tesz lehetővé és biztosít, akkor objektív

ismérvek alapján ott tudatot és pedig összességi tudatot kell konstatálnunk.

Némelyek az összességek lelki egységét és tudatát azon alapon akarják megállapítani, hogy az embernél is az érzés decentralizálva van az egész testben s így itt sem oly egységes a lelki élet s ennél fogva az egyén s a társadalom lelki egysége között a különbség nem oly nagy. Hegedűs Lóránt *A szociológia sarktétele* című művében (72.1.) a társadalmi öntudatot úgy határozza meg, hogy az „nem egyéb, mint azon viszonyoknak az összessége, amelyek egyazon társadalomban levő egyének közt, együttélésük következtében kifejlődtek”. E felfogást támogatja az egyéni pszichológia analógiájával, ahol az öntudat szintén nem más, mint az egyugyanazon szervezetben jelentkező pszichikai viszonyok egybekapcsolódása. Ámde az egyéni öntudat nem az egyéni szervezet összes alkatelemének egységesítése, hasonlóképp nem azonos az a szervezett összességeknél sem. Társadalmi tudattartalmat Jászi csak abban lát, ami a társadalmi összességi akaratnak lelki elemei között szerepel.

A társadalom egyéneinek mindenféle viszonylata nem tartozik bele a társadalom tudatába, épp oly kevésbé, mint az egyéni szervezet egyes részeinek igen sok kapcsolódása és egymásrahatása pl. a vegetatív funkciók egy része. A tudat érzelmi részét azonban ezek is színezik.

A tudatot oly lélektani momentumok, érzetek, érzelmek összekapcsolódásai teszik ki, melyek az egészre vonatkoznak, az egészéi, vagyis oly ponton, oly szervben jelentkeznek, mely összességi és éppen szervi mivoltánál fogva összességi hatások vételére és továbbítására képes. Csak amennyiben mind központibb szerveket ér egy benyomás, fogjuk azt (az összességre nézve) tudatosnak és pedig az említett körülményeknek különböző fokban meglétele szerint tudatosnak minősíteni. A tudatosság különböző foka egyébiránt az egyéni pszichológiában is szerepel.

A kérdésre: hol székel az összességi tudat? így válaszol: objektíve ott, hol s amely ponton az összesség részéről jövő hatások összességi cselekvések motivumaivá tétetnek. Rendszerint nem lehet egy embert ilyennek ideállítani, mert legtöbbször többek együttműködése; együtthatása fogja ezt megteremtteni, de el lehet képzelni egy embert is, ki azután megfelelné az egyes öntudati szervének (thalamusának), s ha az egyénnél a tudat alatti elemek nem gátolják azt, hogy egyéni lelki életről, tudatról beszéljünk, nem zárhatjuk ki az összességi lelki élet és tudat feltételezését, nem a tudat szerve által létesített összességi folyamatoknál se.

Az összességi tudat kérdésétől külön áll az összességi én tudatának (a szoros értelemben vett öntudatnak) a kérdése. Tudatos életünk legnagyobb részében az „én” tudatra nem jut. Csak a reflektálás, bölcselkedés vagy egyéniségünk megtámadása esetében kerül ez az érzés vagy képzet, az „én”, appercepciónk körébe. A lelki élmények összekapcsolódása rendszerint öntudatlan (vagyis nem vonatkoztatja az „énre”). És így a tudatos lelki élet folyik azon alanyi érzés tudatban léte anélkül, hogy ezt én gondolom, én cse-

lekszem. Ennélfogva ily tudatos lelki élet a társadalomnál is elképzelhető az én érzés világos apperceptiója nélkül is. De ettől eltekintve, amennyire az öntudat meglételének felismerésénél az alanyi érzéstől, azon érzéstől, mely a különböző lelki (különösen akarati) folyamatokat egységbe foglalja s tulajdonképpen az „ént” kiteszi, abstrahálni lehet, az összes objektív ismérvek itt is egy összességi én tudat megléte mellett bizonyítanak.

Az öntudat csak fokozatosan fejlődik ki a kis gyermeknél, éppúgy egy kezdetleges szervezetű összességénél. Az én képzete emellett többféle stádiumban levő lehet. Az egység, az összetétel nem abszolút, hanem mindég relatív. Ez különösen az öntudati élet elején látszik, így van ez az együttélő embercsoportban is, míg a közösségi szervezkedés a kellő fokot el nem éri. És amint az egyénnél is a folytonos tevékenység emléke alapítja meg az én képzetét s erősíti, úgy az összességénél is a történelem eredményezi azt. Hogy a fejlett emberösszességeknél az egészre vonatkozó én képzete megvan, az kétségtelen. Ezen egyéni agyvelők bizonyos összekapcsolódása, egymásra hatásképességük oly eredményt hoz létre, mely hasonló jellegű az egyéni psychékben előálló összetevődésekkel.

És miután ez összetevődéseket külön az egyén lelki életének nevezzük és tartjuk, épp oly jogosultsággal kell azt az inter-individuális összetevődést az összesség lelki életének s lelki életjelenségeinek minősítenünk, mint aminővel az intercellularis összetevődést egységnek, az egyén lelki életének tarthatjuk. Igazolja ezt az, hogy ezen egymásrahatás és egymással kapcsolatban létei lélektani eredményei az egésznek oly mozgását, oly cselekvését hozzák létre, melynek intellektuális motívumai közt az összességnek, mint egységnek képzetét s az arra vonatkoztatott érzelmeket, affektusokat találjuk. S minél fejlettebb, tökéletesebb az összműködés, annál tisztábban válik ki, mint ez összehatások eredménye, mint az összességi működések motívumai közt szereplő összefoglaló, s az egyesektől annál inkább külön vált, az összességien.

Mint az előzőekben látjuk, Jászi a társadalmi tudatot — annak objektív oldalát tekintve — ott látja fenforogni, ahol az összességi cselekedeteket az emlékezet irányítja. Szerinte ez jelentkeznék a tudat kritériuma gyanánt. Biztos ismérvként azonban e jelenség alig tekinthető; hisz a reprodukció automatikus is lehet. A lelki világban nevezetesen beidegzett és tudatos emlékezetet különböztetünk meg s e két állapot között a kívülről szemlélő különbséget tenni nem tud. Ugyanez az eset a kollektív pszichológiai jelenségeknél; itt is fordulhatnak elő esetek, midőn a cselekvések automatikus kapcsolódása az emlékezet látszatát kelti a szemlélőben, holott az nem forog fenn. A nyilvánosság, az elterjedtség momentuma, az összesség tudatának megállapításánál alig mellőzhető, oly jelenségeknek fellépte tehát, melyek az egészet vagy annak jelentős részét érintik, mozgásba hozzák. A tudat természetesen ennek megfelelőleg fokozatokat mutat, nagyobb változatosságot tüntet fel, mint az egyéni tudat. Az organizálás szerepe itt kétségtelen, de fontossággal az itt nem mint a mozgás faktora bír, hanem azon szempontból jelentős, hogy meghatá-

rozza azokat a tényezőket, kiknek tudata az összesség tudatával azonosítható. Ezek tudata természetesen kihatással lesz az összesség cselekvésére. A tudatnak az irányító szervek pusztá tudatára való szorítása azonban túlszűk. A társadalomban igenis fordulhatnak elő jelenségek, melyek mindenkinél megvannak, a nyilvánosság kritériumával bírnak s így tudatosak. Ezt mondja Jászi tulajdonképp a tudatról adott meghatározásában is.

III.

Tudományos működésének tetőpontját *A magyar közigazgatási jog alapvonalai* (1908) című munkájában látjuk. Egyesítve találjuk itt az analízáló működést, a szintetizáló alkotással. Nem pusztá felsorolása e mű a tételes intézkedéseknek, nem is szolgai reprodukciója a külföldi munkáknak, hanem eredeti alkotás, mélyen járó elme fejtegetése.

Munkája úttörő mű. Először alkalmazza ő a jog által kiképzett fogalmakat a közigazgatásra s vizsgálja jogászai szempontból az ott végbemenő folyamatot; igyekszik az anyagot ezek szempontjából feldolgozni. O. Mayer, Presutti ebbéli törekvései csak az impulzust adták azokhoz a fejtegetésekhez, melyeket Jászi oly mesterien kidolgozott.

Mindenekelőtt a közigazgatási tevékenység szociológiai megállapítására törekszik. A kollektív személy cselekvésének elemzése s különösen közigazgatási működésének jellemzése a célja. Reátér azután e működés jogi szabályozásának fejtegetésére s e szabályozásnak nemcsak jellemző vonásait emeli ki, hanem ennek egész folyamatát végig kíséri; a jogi hatás összes módjait tárgyalja.

Közigazgatásnak ő az államnak, törvényhatóságoknak, községeknek céljait megállapítására és megvalósítására irányuló s az állami jogrendnek alávetett tevékenységét érti. Kifejtve azután a cél által irányított cselekvés fogalmát s a kollektív személyek sajátos jellegét, rátér a közigazgatás szorosabb fogalmának kifejtésére s itt a jogszolgáltatás és közigazgatás közötti különbséget hangsúlyozva kiemeli, hogy a közigazgatás a közigazgatási szervek ily nemű cselekvéseként jelentkezik.

E működésnek egyes folyamatait tárgyalja azután s e tekintetben a kollektív személynél is ugyanazokat a jelenségeket látja, mint amelyek a cselekvésnél az egyes egyénben is előfordulnak. Ez is éppúgy mint az egyén, ingerek (úgy kívülről jövő, mint benne támadó) hatása alatt cselekszik, de míg az egyénnél a processzus pszichológiai folyamat, a kollektív személynél az emberről-emberre történő hatás folytán jön az létre. Így támad a kollektív személyben az elhatározás. Egyeséges, bár különböző mozgások által történik az elhatározás megvalósulása is, s végül maga a cselekvés a kollektív személynél mint a parancs közvetlen keresztülvitele jelentkezhet s itt önálló mozzanatként legfeljebb a mozgás pillanatnyi kivételének helyi s időleges körülményei szerepelnek.

Hogy a cselekvés azután eredményes legyen, vagy *a)* a tudatalanyoknál, személyeknél kell hatást előidéznie, vagy *b)* a tudattal

nem bíró kívülágra akar hatni. Eszerint a ható eszközök is megfelelően különböznek lesznek. Az első csoportját a szándékolt eredményeknek lélektani ható eszközökkel igyekeznek elsősorban elérni: parancs, tilalom kimondásával s ennek nagyobb sikert biztosítandó, hozzá fűzött fenyegetésekkel, büntetések kilátásba helyezésével. A tudatlan világgal szemben a legkülönbözőbb fizikai erő kifejtések alkalmazásában áll a végeredmény létesítése.

Ezeket a cselekvéseket az állam szervei által végzi s itt az egyes szervek ráhatásának eszközei lélektanilag ugyanazok, mint általában aminő a ráhatás a közigazgatásnál. Ezenkívül az állam megtoldhatja szerveit más ható eszközökkel, midőn pl. napszámokkal töltést épített.

Tekintve a kollektív személyek érdekei különféleségét, a közigazgatási működés úgy a feladatok, mint a szervek és az eljárási módok tekintetében nagy differenciákat fog felmutatni. Ennek megfelelőleg tárgyalja Jászi a közigazgatásnak a) feladatok, b) működési formák szerinti, c) szervezeti differenciálódását. Megkülönböztethető — mondja — végül a közigazgatás d) céljai szerint is, s e szempontból a közigazgatásnak három csoportját ismeri. Van olyan, mely konkrét érdekmegállapítást s annak biztosítására vonatkozó cselek vényt végez. Ez a cselekvő közigazgatás. Ezenkívül van még kétféle járulékos jellegű közigazgatási tevékenység. Az egyik, mely előre készit motívumokat eljövendő elhatározások számára, szabályokat alkot: ez a szabályozó közigazgatás. A másik, mely a valóságos közigazgatási tevékenységet a célszerűség, a szabályszerűség szempontjából ellenőrzi részint a felügyelet, részint a számvitel, részint a közigazgatási bíróság útján: ez lesz az ellenőrző közigazgatás.

Így boncolja, így részletezi Jászi a közigazgatás működését.

A közigazgatás fenti mozzanatainak kifejtése után tér át „a jog szerepére a közigazgatásban” s itt elsősorban a jog szociológiájáról beszél. Felsorolja mindenekelőtt az emberi cselekvés szabályait: technikaiak és etikaiak között téve különbséget. Az etikai szabályok körében az erkölcsi, illendőségi és jogi szabályok között különböztet s rátér azután különösen a jogi szabályok fejtegetésére, úgy amint ezek összességükben a tárgyi jogot alkotják. Beszél azután a jog technikájáról, vagyis a jogi parancsadás minéműségéről. Akként történik ez, hogy a jog egy tényállást állít fel s ahhoz parancsot vagy tilalmat fűz. Kifejlődik ezzel egy jogászi gondolkodásmód, egy jogászi fogalomkör. A dolgok itt egy speciális nézőpontból szemléltetnek. Formális ismérvekhez ragaszkodik a jog.

Ami azután a jog hatóerejét illeti, úgy az pszichikai valami, hatása tekintetében kettős folyamatot észlelünk benne. A jog létesülése maga egyrészt egy belső lélektani processzus, megkülönböztetve a külső folyamattól a tulajdonképpeni jogit. A jog létesülése, amint egyrészt az emberi lélekben lefolyó, úgy másrészt, mint a legtöbb ilyen, az embert érdeklő s máskülönbben is arra alkalmas jelenség, jogilag is szabályozható.

Nézzük már most — kérdi — hogy folyik le a jogszabály érvényesülése? Minden jogszabályban körül van írva a tényállás, melynek előállása esetén valaminek tevése vagy abban hagyása parancsoltatik. Azután sokszor az is megvan állapítva benne, hogy amennyiben pedig ez a parancs nem követtetik, következménye ez meg ez legyen. Az általános váz tehát ez: Ilyen és ilyen körülmények között (tényállás), így és így kell eljárni (rendelkezés), ha nem így járnak el, ez és ez történjék (szankció). Legtöbb jogszabályban tehát alattomban vagy kifejezetten két parancs foglaltatik: a rendelkezésben foglalt és ha az nem teljesülne, a szankcióban foglalt. A rendelkezésben foglalt parancs azon jogalanyhoz vagy szervhez van intézve, akitől a tényállás folytán a megkívántató cselekvést, magatartást az állam kívánja. A szankcióban foglalt parancs pedig az állami szervhez intéztetik,

Reátér azután különösen a szentesítés elemzésére és csakis ott lát szankciót, hol egy jogszabállyal egy jogalany vagy egy szerv cselekvését, vagy cselekvéstől való tartózkodását akarja megparancsolni az állam.

Az objektív jog érdekvédelem. Ezen érdek érvényesítésének lehetősége az alanyi jog. A jog a személyek közötti viszonyokat rendezi: így támad a jogviszony, mely ha tartalma közhatalom gyakorlására vonatkozik, közjogi viszony lesz. E körön belül: alanyi és tárgyi közjoggal találkozunk. S ennek keretén belül azon szabályok, melyek által az állam konkrét céljai megállapíthatnak s azok elérésére vonatkozó tevékenység szabályoztatik, lesz a közigazgatási jog. A közigazgatás önkötöttsége, jogi korlátozása ez, mely a politikai szabadság egyik védő-eszközeként jelentkezik.

A végrehajtó hatalom, jogi megkötöttsége szempontjából, közep-helyet foglal el a törvényhozói és a bírói között. Míg az elsónél csak tényleges és etikai kötöttségek és korlátolások vannak, jogi nincs, az utóbbi pedig, formailag és tartalmilag is, a legszorosabb jogi megkötöttségben van, addig a végrehajtó hatalom sokféle jogi megkötöttségek és korlátok között bár, de a jogilag szabad elhatározások és cselekvések hosszú sorát végzi.

A végrehajtó hatalom tehát sokfélekép lehet jogilag megkötve. Megkötheti az objektív jog és megköthetik a végrehajtó hatalom által létesített jogviszonyok: ami azután úgy jelentkezik, mint a jogi források és a jogügyletek által való megkötöttség. Így hát megkötheti törvény, szokásjog, rendelet, szabályrendelet és a saját jogügyleti cselekménye (magánjogi cselekmény vagy közigazgatási aktus), végre bírósági aktusok. Ezeket azután egyenként vizsgálja, de különösen a közigazgatási aktussal foglalkozik.

A II-ik részben a közigazgatás szervezetére tér át, míg a III-ik részben a közzolgálat jogát tárgyalja. Ez az első kötet tartalma. A második kötet a közigazgatási folyamatoknak jogi szabályozásával foglalkoznék, míg a harmadik a közigazgatás feladatait tárgyalta volna. E kötetek megírására — a magyar tudomány nagy veszteségére — ideje már nem maradt.

IV.

Jászi tudományos működése a boncoló, analizáló elme fényes érvényesülése által tűnik ki. Képes megtenni a legfinomabb megkülönböztetéseket, észreveszi a leghalványabb nuance-okat s éles logikai következetességgel végig követi a gondolatokat s éri el meglepő eredményeit. Még ott is, hol konstruálni akar, mint a *Kollektív lélek* című tanulmányában, *Közigazgatási jog* című munkájában, még ott is fő nála a megkülönböztetés s csak az így választott elemekből összetéve alakul ki az egész. Ezért tér el tárgyalása a közjogi művektől; ezért helyezi ő a fősúlyt a közigazgatási jog általános tanaira. Nem adatokat akart ő gyűjteni, nem részleteket nyújtani, hanem tárgyát átérteni. Par excellence jogász volt.

Hogy a közjog, különösen a történeti alkotmányok e módszer szerinti tárgyalása nyújt-e megnyugtató eredményt? vita tárgya lehet. A fogalmak tisztázása e körben is feltétlenül szükséges; kétségtelen azonban, hogy a közjog terén oly határozott precíz fogalmi meghatározásokhoz, logikai konstrukciókhoz, mint a magánjogban, jutni cem fogunk. Az érdekek, az érzelmek előtérbe nyomulása, az élet cyors folyása gátolják e téren szigorú kategóriák kialakulását s így kimerítő, határozott fogalmak felállítását.

Míg az analizáló, dogmatikus módszer alkalmazásának helyességét a közjogban kétségbevonhatjuk, annál alkalmasabbnak és megfelelőbbnek kell azt tartanunk a közigazgatási jogban. Jogállam kialakulása, az állami igazgatás körén belül a feltétlen jogbiztonság csakis akkor képzelhető, ha a közigazgatásból is minden a célszerűség mezébe öltözködő önkény kizáratik s az egész anyag jogászilag feldolgoztatván, a fogalmak dogmatikailag tisztáztatván, a közigazgatási működés e szempontok alapján történik.

Midőn Jászi a közigazgatási jognak szigorú dogmatikus átdolgozását, hazánkban először, megkísérelte s a kítűzött feladatot fényesen meg is oldotta, elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a hazai jogtudomány körül.

Hogy ő különben nem csupán a dogmatikus feldolgozás iránt bírt érzékkel, de a társadalomban végbemenő pszichikai folyamatok jelentőségét is átértette, mutatják utalásai psychoiógiai folyamatokra *Közigazgatási jogában*, valamint *A Kollektív lélekről* írt tanulmánya. Itt kifejtett tanulmányát vette alapul a *Politikából* tartott akadémiai előadásainál, erre építette egész rendszerét.

V.

Az előzőkben Jászi tudományos működését jellemeztem. Vázolni igyekeztem azt a fejlődésmenetet, melyen ő mint tudós keresztülment; kifejtteni törekedtem felfogását, eszmemenetét, egész tudományos gondolkodásmódját. Kiemeltem, hogy miként tért ő át, az analizáló, boncolgató elme, synthetikus működésre, az igazi produktálásra s teremtett ezen a téren is jelentőst, hozott létre számottevő alkotásokat.

Kiváló volt ő, mint előadó, mint tanár is. Előadását szónoki

hév, közvetlenség jellemezte. Megragadta hallgatóságát s magával vitte az okfejtések labirintjain. Nem pedáns felsorolása az anyagnak volt az ő előadása, hanem a tények szemléltetése, azoknak példákkal való illusztrálása. De azért sohasem a felszínen mozgott; ő mindig mélyen szántott.

Előadása ezen szabatosságának tanúi lehettünk mi is, úgy jogászegyleti felolvasásában, hol a Pragmatika szankció tárgyalásán kívül a jogi oktatás reformja körüli vitában is felszólalt, a Deák Ferenc születése százados évfordulója alkalmából tartott emlékbeszéde meghallgatásánál, mint a debreceni Társadalomtudományi Társaságban tartott megnyitó beszéde alkalmával.

A tudomány szuverenitásának, a tanszék szabadságának hirdetője volt ő, amint felfogását a debreceni főiskolán, 1908-ban tartott igazgatói megnyitó-beszédében ki is fejtette. Rául ez értekezésben arra, hogy a tudomány tökéletességének egyik fokmérője az, mennyire vagyunk képesek általa a jövőt megállapítani. Minél teljesebb tehát tudásunk, annál helyesebb célokat fogunk kitűzni, a jelenségeket annál helyesebben tudjuk értékelni s annál megfelelőbb eljárásokat tudunk elérésükre alkalmazni. A legtökéletesebb etikának, de a legtökéletesebb technikának is főfaktora a tudás. Fejlődésünk főtényezője ez. A tudomány művelése ennél fogva elsőrangú társadalmi feladat.

Mily szabadságot biztosítson már most az állam a tudománynak? A tudomány művelése ugyanis sok támadást kelt: hatalmi helyzeteket, előnyöket fenyegethet. Tekintettel azonban arra, hogy a tudomány az egyéni és közösségi fejlődésnek és tökélesedésnek főfaktora, az államnak a tudomány szabadságát biztosítani kell. É tétel az igaz tudományra feltétlenül áll, kérdés azonban: minő álláspontot foglaljon el az állam a tévtanokkal, téves hypothézisekkel szemben? A válasz erre a következő: A kutatónak kutatásában korlátokat szabni nem lehet; de meg a kész eredmény megítélése sem egyszerű; kitűnően megalapozottnak látszó elméletek taszítottak le trónjukról rövidebb-hosszabb ideig tartó dicsőséges uralkodás után. Ha a tudományos igazságok ezen változandóságát felismerjük, nem lesz módunkban hiteles hatósági elválasztóvonalat húzni igazi és nem igazi tudomány között, hanem minden emberi véleményt reá kell bízni arra a nagy rostára, melyet úgy hívnak, hogy a vélemények szabad versenye.

Míg tehát a tudomány szabadsága biztosítandó, nem oly feltétlennel látszik a tanítás szabadsága.

A tudomány sok tételének igazsága ugyanis vita tárgya; ezek tekintetében az emberek pártokra, csoportokra szakadnak. Minden csoport a maga igazságát védi s jogosan igyekszik azt a véleményt másokba átplántálni is. Ilyen csoportigazságok tanítására lesznek a tanítók alkalmazva s így itt a tanszék szabadságáról általában beszélni nem lehet. Nyilvánvaló azonban, hogy ezáltal az a nagy érdek, mely a tudomány szabadságához fűződik, veszélyeztetve lesz. A tudomány szabad művelésének nagy érdekei pedig megkívánják, hogy a tudományos kutatás nagy eredményei szabadon közölthessenek. Felveti

tehát a kérdést: miként lehet e két érdeket összeegyeztetni? Akként — mondja — egyrészt, hogy minden csoport számára a szabadság, hogy taníttathasson, biztosíttassék, másodsor azáltal, ha az állam vagy védelme alatt bármily hatalmas csoport, belátván a tudomány fejlesztés magas érdekét, mely csakis teljes szabadsággal történhetik, a tudomány fejlesztését külön közösségi feladatnak ismeri el, és állapítja meg. Megteszi tehát ezt egyrészt külön tudományos intézetek felállításával, mint amilyen az Institut Solvay Brüsszelben a társadalmi tudományok kutatói számára; megteszi másfelől tisztán tudományos iskolák felállításával, amelyektől nem kíván egyebet, mint az igazság kutatását minden melléktekintet nélkül. Ma ilyeneknek kell tekintenünk az egyetemeket s a vele tanításra egyenrangú más főiskolákat. Az egyetem tanárai a holnap munkásai legyenek, kik magas vártájukból megláthassák a kelő új csillagokat s ne kelljen félniök attól, hogy a tömeg, mely lent még nem lát semmit, megköveze őket.

Jászi teljes jellemzését azonban nem adnám, ha őt csak mint tudóst, mint tanárt, mint előadót rajzolnám.

Nem csak tudós volt ő, hanem kivált mint férfi a többiek sorából. Az önálló, a határozott egyéniség alkotta jellemét; tántoríthatatlan meggyőződés jellemezte egyéniségét. Tekintet nélkül a következményekre, közvetlenül az egyetemi tanárok kinevezése előtt vált ki a szabadelvű pártból, midőn a választójogra vonatkozólag más álláspontot foglalt el, mint amely az új törvényben kifejezést nyert.

Politikai működésére kitérni nem akarok. Csak azt említem, hogy e téren eljárását a feltétlen következetesség, a konzekvenciák szigorú levonása jellemezte. Részben családi tradíciói, tudományos meggyőződése, határozottan konzervatív felfogása, az 1867-es párt táborába terelték. Tántoríthatatlan híve volt a szabadelvű- majd a munkapártnak. Magának a pártnak szervezésében itt Debrecenben is jelentős szerepet játszott s elveinek hozott áldozatot, midőn biztosan tudva bukását, a Péterfiai kerületben Thaly Kálmánnal szemben fellépett. Midőn azután később a párttal ellentétbe került, skrupulozitása kilépésre készítette.

Mint embert legjobban jellemzi az a törekvése, melyet a munkásosztály érdekében kifejtett. Tudva mily jelentősége van a haladás tekintetében a tudásnak, nem csak résztvett tanfolyamaikon, de nagyrészt ő teremtette meg a debreceni Szabadiskolát. Ő volt, aki a Népirodát szervezte. De eltekintve ezektől, tagja volt minden humánus egyesületnek, melynek célja és törekvése a munkásosztály helyzetének javítása, jólétének előmozdítása. Családot nem alapított, de a szeretet, mely szívében lakozott, nem apadt ki, kiterjedt mindazokra, kik szegények, elhagyatottak voltak. Ezeknek sorsán igyekezett ő javítani.

Ily jellegű volt szereplése az egyházi életben is. Átértve azokat a fontos feladatokat, melyeket az egyház a társadalmi életben teljesít, kért ő részt mint az egyházkerületi közgyűlés tagja, majd

mind igazgatósági jegyző e munkában. Az elvállalt feladatot lelkiismeretesen teljesítette is.

Szerette a természetet, vakációit rendszeresen arra használta, hogy földrészünk egy-egy szebb részével, Spanyolország izzó égboltozatával, Svájc grandiózus hegyeivel, a skót tavak idillikus tájkával, Itália kék egével megismerkedjék, vagy a tenger végtelen horizontjában gyönyörködjék. Művészi lélek volt, kit a természet szépségének egy árnyalata érzéketlenül nem hagyott. Benne a festő nemcsak a tájkép változatosságában, a levegő átlátszóságában talált örömet, élvezte ő a színek minden árnyalatát, az alakulatok mindennemű változatait. Ő, ki az ecsetet is mesterien kezelte s ki az általa festett arcképekben nem a vonások pusztá másolására törekedett, hanem vissza is tudta adni a jellemet, a lelket, a természetben is nem a rideg materiát látta, hanem az összhangot, a harmóniát, mely a mindenséget uralja, a jellegzetest, mely az egyéniséget kiemeli.

Akkor dőlt ki, midőn nemzetünk fennállásáért, boldogulásáért véres harcát vívja. Testvéreink, barátaink a harc mezején esnek el, de épp úgy mint ezek, élete utolsó pillanataig küzdve, a kötelesség mezején harcolva halt meg Jászi Viktor is. Miként amazokat megilleti a dicsőség, a babér, nem kisebb érdemet szerzett reá az, ki kötelessége mellett az utolsó pillanatig kitartott.

Annak gondolata, hogy az, kit a halál körünkből váratlanul elragadott, üres helyet hagy maga után, fájdalommal tölti el szívünket. De ha visszatekintünk a pályára, melyet dicsőségesen befutott, eszünkbe jut, hogy műveket alkotott, melyek értéket képviselnek, melyek tudományunk előbbrevitelét jelentik: szívünk méltóságának érzetével telik meg, mert érezzük, hogy akit eltemettünk, nem vesztettük el végleg.

Az egyetemi tanács kötelességet vélt teljesíteni, midőn Jászi Viktor arcképét megfestette. Azt akarta, hogy a kép emlékeztető legyen azon férfú működésére, ki életét a tudománynak szentelte, kiválót is alkotott s kinek halála oly korán hozott gyászt fiatal egyetemünkre. Jelképezze e kép a szellemet, mely szívét betöltötte, a tudásnak, a szeretetnek szellemét, mely az ő emléke gyanánt örökké élni fog egyetemünkön.

Példája lelkesíteni fog bennünket, hogy mi is oly nagyot, kiválót teremtsünk, mint aminőt ő alkotott, buzdítani fog, hogy oly lelkes tanárok legyünk, mint aminő ő volt, hogy egész életünket a nemzetnek, az emberiségnek szenteljük, amint azt ő tette.

Kedves elhalt Barátunk! Szeretett Kartársunk! Joggal mondhattad el te is: *Non omnis moriar!* Nekünk és utódainknak nem halsz te meg soha. Csak tested, a porhüvely enyészik majd el, vegyül el avval a földdel, melyből lettél, de a művek, melyeket alkottál, a szellem, mely előadásaidat éltette, mely tetteidben megnyilatkozott, élni fog örökké, késői nemzedékekben is!

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

A. Kobson: Versengő gazdasági rendszerek Európában*

Vajjon a háborút Európa két különvált és ellenséges gazdasági rendszerbe törésének kell követni, melyeknek minden törekvésük az lesz, hogy lehetőleg gazdaságilag függetlenek maradjanak, vámsorompókkal egymás között a kereskedelmi közlekedést a legkevesebbre korlátozzák és minden politikai és gazdasági fegyvert felhasználjanak arra, hogy saját gazdasági rendszerükbe kényszerítsék az európai semleges országokat és kereskedelmi monopóliumokat biztosítsanak maguknak a többi világrészben? Akik megértették, hogy milyen szerepet játszottak a háború előidézésében e piacokért és pénzügyi kihasználásukért folytatott küzdelmek, nem fognak meglepődni, hogy s háború ilyen kimenetelének gondolata utat talált a küzdő nemzetek meggondolásaiba. Mert a háború a nemzetköziség formális tagadása és azzal az inkább látszólagos követelménnyel, hogy a gazdasági önállóság szükséges a nemzeti biztonság épségére, még erősíti azt a tévhitet, hogy a nemzetek kereskedelmi érdekei ellentétesek.

A háborúnak még elején voltunk, mikor már szenvedélyes hangok kezdtek emelkedni elszórtan újságjainkban és szónokaink beszédeiben, melyek gazdasági bojkottot követeltek a békekötés után az ellenséges, országokkal szemben. A bevallott indokok legnagyobb-részt politikaiak és érzelmiak voltak, ellenszenv azzal a gondolattal szemben, hogy bármiféle közlekedést újítsunk meg Németországgal, valamint az a vágy, hogy kiűzzük Németországot a nemzetek kereskedelmi közösségéből és gyengítsük és hátráltassuk gazdasági és

* Jónak láttuk a nálunk is jól ismert angol közgazdasági írónak (*A vagyon tudománya* c. kis könyvét kiadta a Franklin-Társulat, *Kultúra és Tudomány* c. gyűjteményében, Sidó Zoltán fordításában) a *Contemporary Review* idei februári számában megjelent cikkét olvasóink tudomására hozni. Megismerhetik belőle egyformán az angol védvamos és a szabadkereskedelmi álláspontot a középeurópai vámszövetség és az ellenvámszövetség tervével szemben. De egyben intő szó Középeurópa imperialista és védvamos, mint ugyancsak a mai széttagoltság imperialista és védvamos hívei számára: hogy az elzárkózó Középeurópa koncepciója, éppen úgy, mint az elzárkózó önálló vámterületek koncepciója egyformán újabb háborús veszedelem forrásának látszik az angol szabadkereskedelem elméletének világitásában. *A szerkesztő.*

katonai erejének visszaszerzését a háború után. Nem tellett sok időbe, hogy védvamosaink, akiket tizenkét évi hiábavaló küzdelem és reményeik folytonos apadása elcsüggesztett, megragadják az újból kínálkozó alkalmat s németellenes ligákba és egyesületekbe szervezkedve, új propagandát kezdenek a német kereskedelem ellen. Bár ezen egyesületek sok hűhót csináltak a kémek letartóztatásáért, külföldiek internálásáért, az ellenséges vagyonok elkobzásáért és a háborús politika egyéb kisebb dolgaiért, fő céljuk mégis az volt, hogy Angliának Németországgal való kereskedelmét megállítsák és előre megnyomorítsák a német bel- és külkerkedelem föléledését a háború után.

E mozgalmat még élénkebbé tette újabban az a nem természetellenes felfedezés, hogy Németországban hasonló megtorló gazdasági és pénzügyi tervekkel foglalkoznak. Hitelt érdemlő források szerint a német kormány azzal a határozott indítvánnyal lépett föl az osztrák és a magyar kormánynál, hogy oly módon rendezzék azonnali vámszerződéseiket, hogy az egy egységes gazdasági rendszerbe egyesítse a Központi hatalmakat, mely teljes mértékben egymást kiegészítővé és függetlenné tenné őket az életszükségletek kielégítése tekintetében és képessé oly erős nyomás gyakorlására észak és kelet felé, mely a szövetséges vagy semleges szomszédok csatlakozását biztosítaná. Hogy a háború Németország és Ausztria-Magyarország között valamiféle pénzügyi kapcsolatot fog talán eredményezni, az talán nem valószínűtlen, mivel Ausztria-Magyarország pénzügyeinek már oly kétségbeejtő állapotban kell lenniök, hogy a gazdasági anarchia megakadályozása végett szükség lesz hatalmas adag német energia és német szervezés bevezetésére. Vámszerződés a két birodalom között, sőt még Ausztria-Magyarországnak egy pángermán *Zollverein*-ba való olvadása sem oly nagy dolog azonban önmagában véve, amiért Nyugat-Európában félre kellene verni a harangokat. Csak ha a tervet kiterjesztjük annyira, hogy széleskörű kereskedelmi összeütközéssel fenyeget, csak akkor tűnik ki teljes használhatósága a mi védvamosaink számára. E szolgálatot, úgy látszik, megtette nekik egy bizonyos Dr. Friedrich Naumann, aki *Mittleuropa* című népszerű közgazdasági munkában megrajzolt egy, a német szellemnek oly kedves nagyravágó tervet. A német-osztrák-magyar államok a gazdasági egyesülés erejénél fogva képesek lesznek különféle diplomáciai és pénzügyi eszközökkel gazdasági rendszerükbe kényszeríteni nemcsak oly államokat, mint Bulgária és Törökország, melyek a háború folytán politikai és pénzügyi alattvalóikká lehetnek, hanem más oly államokat is, melyek, mint Hollandia és Belgium, a skandináv államok és a többi balkán államok, megtarthatják vagy visszanyerhetik névleges politikai függetlenségüket. Alapvető gondolata e tervezetnek az, hogy Németországnak és Ausztria-Magyarországnak egy nagy, első szándékában gazdasági rendszernek kell magyát képeznie, mely rendszer kiterjed az Északi- és a Baltitengertől az Alpokig, az Adriáig és a Dunáig s mely hivatva van felszívni az összes szomszédos államokat. Ez a politika egész nyíltan a háború kiterjesztése kereskedelmi térre. A határok újból sáncok lesznek. „E sánc-poli-

tikának következménye az, hogy minden országnak tisztáznia kell, hogy kivel akar minden körülmények között jó viszonyban élni. Két hosszú fal lesz Európában, északról délre; az egyik körülbelül a Rajna alsó folyásától az Alpokig, a másik Kurlandtól Románia jobb vagy bal oldaláig.” „A kisebb nemzetek nem választhatnak csak az elszigeteltség vagy az egyesülés között s minthogy egy emberöltő alatt az elszigeteltség csaknem elviselhetetlen lesz reájuk nézve, előbb vagy utóbb határozniok kell, melyik rendszerrel akarnak menni vagy melyikkel mehetnek — földrajzi, gazdasági és szellemi irányban.”

E tervzetnek határozottan nagy vonzereje van a német harcos kereskedők bizonyos típusára. Különb a terv nem új. Friedrich List már félszázaddal előbb megjósolta lehetőségét és előnyeit. Németországnak és Ausztria-Magyarországnak a háború alatt előállott szorosabb gazdasági és pénzügyi kapcsolatán kívül semmi nincs, ami Középeurópa létrejövételét szolgálná. Létrejövele két föltevésen alapszik. Először, hogy a Központi hatalmak és keleti szövetségeseik érintetlenül kerülnek ki a háborúból, Szerbiát megtartva birtokukban; másodsor, hogy a Központi hatalmak tényleg oly erős gazdasági nyomást tudnak gyakorolni a Balkánra és a skandináv államokra, hogy rábíriák ezeket a körülzárt rendszerbe való lépésük végett szélesebb körű világkereskedelmük abbanhagyására. E feltevések egyike seai fogadható el. Egy védvámpolitikusunk sem képzeli azt, hogy Ausztria-Magyarország érintetlen kerüljön ki a háborúból, sem hogy a Központi hatalmak megtartsák Szerbiát és túlsúlyukat a Balkánon. Valamint új kereskedelmi érdekeket sem tudnak mutatni, melyek elég erősek volnának arra, hogy a háború után Németország gazdasági imperializmusát képessé tegyék céljai megvalósítására. Az egész nagyszabású terv valószínűleg Németország és Ausztria-Magyarország háború után még megmaradó részei vámuniójává fog zsugorodni. A terv többi része nem egyéb bizonytalan lehetőségek egyvelegénél. De a gazdasági Középeurópa megadja védvamosainknak azt a politikai előnyt, melyre már régen várnak. Ezért látjuk, hogy a *Morning Post* és a védvámpolitika többi szerve befejezett tényként tárgyalja Középeurópát s arra biztatja Angliát, hogy egyesüljön szövetségeseivel egy másik versenyképes gazdasági rendszerben. A mostani politikai és katonai szövetséget alakítsák át vám- és kereskedelmi szövetséggé s tartsák fenn a háború után is részben kereskedelmi érdekből, részben az önvédelem érdekéből. Európa így két gazdasági rendszerre szakadna; s mivel a mi rendszerünk a tengerentúli gyarmatok és a tenger uralma által uralkodna az Európán kívül eső piacok felett, az európai Központi hatalmak saját területük piacaira lesznek korlátozva s néhány oly megszorított kereskedelmi ágra, melyeket a mi rendszerünk államai engedélyeznek számukra.

Nos, meg kell állapítanunk, hogy az ajánlott vámszövetség nem egyéb, mint védvamosaink új hadviselési tervének egyik pontja. A háború az új politikai és érzelmi ruhák egész garde-robe-ját hozta, melyekbe fel lehet öltöztetni a meztelen üzleti érdekeket, melyek igazi ható okai e mozgalomnak. Anglia veszedelmesen függ

Németországtól és még néhány idegen országtól néhány elsőrendű életszükségleti cikk s néhány iparcikk tekintetében; ezen az angol mezőgazdaság fejlesztésével és azáltal kell segíteni, hogy biztosítsuk iparunk számára a belső fogyasztás legfontosabb árucikkeinek hathatós monopóliumát. Nagymérvű élelmiszer- és nyersanyagbehozatalunkat, amennyire csak lehet, kizárólag saját birodalmi beszerzési forrásainkból kell ellátnunk. Ezért meg kell tennünk minden szükséges politikai és vámpolitikai lépést, mely hivatva van oly változásokat előidézni a kereskedelem terén, hogy ez az önellátás lehetséges legyen. A birodalom gazdasági egységét megóvó intézkedéseken kívül kereskedelmi kedvezményekben kell részesítenünk szövetségeseinket oly élelmicikkek és nyersanyagok vagy oly Angliában előnyösen nem gyártható használati vagy fényűzési cikkek behozataláért, melyek az angol birodalom ellátásának pótlására szükségesek. Oroszország lenne a mi új nagy piacunk, mely angol iparcikkeket vinne be az eddig bevitt német helyett és földjének és bányáinak fölöslegével fizetne nekünk. Leginkább igényt tarthatnak kíméletünkre a semleges államok Európában, Ázsiában és Délamerikában, amelyekkel előnyös üzleti összeköttetésben voltunk s akaruk is maradni. Természetesen szeretnénk továbbra is lehetőleg sokat adni el nekik jó áron s lehetőleg keveset vásárolni tőlük! De felismerve azt, hogy az ily módon nem lehetséges, beengedjék áruikat, de csak miután gondoskodtunk arról, hogy a beengedett iparcikkek ne versenyezzenek a hazai iparokkal. A közvetlen kereskedelem a rivális központi hatalmakkal vagy teljesen meg fog szűnni vagy pedig néhány különleges tudományos jellegű cikkre fog szorítkozni, melyeket még nem tudtunk pótolni.

Ily megfontolások alapján védvamosaink kidolgoznak maguknak egy védvámrendszert, melyben politikai és kereskedelmi indokok szorosan egymáshoz szövődnek. 1903-ban Chamberlain a védvámrendszer hajóját az imperializmus és anti-kontinentalizmus azon újabb dagályakor igyekezett vízre bocsátani, melyet a bur háború keltett hazánkban. A most felhasználható politikai szenedélyek sokkal sűrűbbek és erősebbek. Most Németország gyűlölete, a tőle való félelem és irányában érzett gyanakvás kergeti hazánkat a védvamosok karjaiba. Vámrendszerünknek első sorban a következő szempontok szerint kell igazodnia:

1. Megbüntetni Németországot azáltal, hogy nem engedjük piacainkra a háború után.

2. Korlátozni és gyengíteni gazdasági és katonai erejét külkereskedelme megbénítása által.

3. Letörni piacaink elárasztására és meghódítására irányuló szándékait.

4. Megakadályozni Németországot új gyarmati piacok szerzésében.

5. Meghiúsítani azokat a politikai és katonai terveket, melyek Középeurópa gazdasági rendszere mögött bujkálnak.

Németország katonai leverése nem lesz elégséges, mint mondtak, Európa békéjének biztosítására, csak ha a Szövetségesek

egyesült akciója egyúttal meghiúsítja Németország erőlködését, mellyel kereskedelmét és iparát vissza akarja nyerni s így új háborúra előkészülni. Angliának, Franciaországnak, Oroszországnak és Olaszországnak kisebb szövetségeseikkel együtt meg kell egyezni Németország gazdasági újraélédeése ellen irányuló közös akcióban és ez általa tervezett Középeurópa ellen hatalmasabb körülzáró gazdasági szövetséget kell szervezni. Bár e nemzetek sajátos szükségletei és körülményei megakadályozzák a szövetségeseik szorosabb vámegységbe való olvadását, mégis megegyezhetnek egymás között arra nézve, hogy 1. fejlesztik egymás között a kereskedelmet kedvezményes vámtételek alkalmazása által, 2. védővámokkal kiszorítják a Középeurópában egyesült államok kereskedelmét, 3. elzárják kikötőiket a német és osztrák hajók elől, 4. különböző ellensúlyozó kedvezményekkel segítik a német kereskedelmi cikkekkel versenyző árúkat. Németországgal szemben pedig ez a gazdasági szövetség szerves részét képezi egy szélesebbkörű és összetettebb rendszernek, mely egyéb politikai, kereskedelmi és védelmi célokat szolgál. A védekezés a legfőbb érv. Az általános vámvédelem Angliában pedig a rendszer szükségszerű alapköve. Szükséges egyrészt gazdagítani belföldi élelmiszerforrásainkat és biztosítani legfontosabb iparágainkat, másrészt szerezni oly eszközt, mellyel a többi nemzetekkel való érintkezésünkben különbséget tehetünk kedvezményes és ellenséges elbánás között. Ami az angol birodalmon belül folyó kereskedelmünket illeti, a vámrendszer tényleg mellőzhető lenne. Fő haszna, mint jó alkueszköznek volna, mellyel oly lényeges előnyöket biztosítanánk önkormányzattal bíró gyarmatainkban, melyek az egész angol birodalmat csaknem teljesen a szabad kereskedelem elvén álló területté tennék. Emlékezhetünk rá, ez volt Chamberlain régi eszméje, melyet 1897-ben kezdett hirdetni. Vámrendszerünk legközelebbi hatása szövetségeseinkre volna s e tekintetben az egész rendszer főcéljának tekintik. Kétségtelen, hogy ez csak tapintatos diplomácia dolga lehetne. Mert arra kényszerítene bennünket, hogy váموkat vessünk olyan francia, orosz, olasz és más szövetséges árúkra, melyek eddig szabadon lépték át határainkat. Bármilyen enyhék lennének is a vámtételek, semmi esetre sem növelnék a szövetség népszerűségét, különösen mivel olyan időpontban jönnének, mikor szövetségeseink meg vannak bénítva gazdasági forrásaik tekintetében s arra igyekeznének, hogy visszaszerezzék régi piacaikat. Amellett is lehetne ugyan érvelni, hogy hagyjuk nyitva piacainkat szövetségeseink árúi számára, felhíván őket arra, hogy fontos előnyökkel viszonyozzák ezt vámtételeikben. Igen, de ez a gyarmati árúk szabad behozatalát vonná maga után s ez túlságosan ellenkezne vámgártóink igazi politikájával. Seholy sem láttam, hogy valaki komolyan ajánlotta volna, hogy ilyen egyoldalú szabadkereskedelem alapján gazdasági szövetséget köthessünk. Tehát azt kell föltennünk, hogy védvamosaink céljuk elérése végett készek magukra vonni különösen Franciaország neheztelését, amiért gyümölcsét, apró marháját és tejtermékeit, selymét, óráját, ruházati cikkeit és egyéb árucikkeit, melyek eddig szabad bemenetet élveztek piacainkra, váموkkal sújtják. A szövetség

pénzügyi erejéből következne, hogy a szövetségesek jelentékeny előnyökben részesülnének a semlegesek felett, részint hogy nagyobb értéket kölcsönözzünk a szövetségnek, részint hogy magunkhoz vonzzunk olyan neutrálisokat, melyek erősíthetik gazdasági és politikai szövetségünket. Mert nem szabad elfelednünk, hogy politikai erő és egy lehetséges jövőendő összeütközésre való készülődés az egész rendezkedés titkos célja. Ha a gazdasági szövetség sikerrel akar versenyezni azzal a nyomással és csábítással, melyet Középeurópa fog kifejteni a szomszédos államok megnyerése céljából, komoly előnyöket kell kínálnia. De akkor a semleges országok behozatalára vetett vámnak magasnak kell lenni, kényelmetlenül magasnak s pedig a behozóra nézve éppen úgy, mint az angol fogyasztóra nézve. De nem szabad oly magasnak lennie, hogy könnyen az ellenséges táborba hajtja a semleget s nemzeti kereskedelmünk érdekei arra fognak kényszeríteni, hogy tekintettel legyünk azokra a vámokra, melyeket szövetségeseink kínálnak e neutrálisoknak. Itt megint tapintatos megkülönböztetésekre lesz szükség. Végül Anglia nem mint független egység, hanem szövetségeseivel egyetértésben, vámok, kedvezmények, hajózási törvények és egyéb bírságok és akadályok kieszelésére lesz kényszerítve, melyeket az ellenséges országokra s gazdasági rendszerükbe tartozó semlegesekre kell alkalmaznia.

Ilyen természetűek azok az indítványok, melyek mellett lángoló retorikával érvelnek kereskedői körökben és a kereskedelmi kamarákban. A kereskedelmi kamarák értekezletet fognak tartani a dologban, melyen a franciák is képviselve lesznek s új szervezetet, a *British Manufacturers Association*-t alapították e politika támogatására. A *Morning Post* és a többi védvamos lap nagy tüzzel és kitartással szenteli magát a propagandának. Újabb és újabb pontokkal nő folytonosan a program. A hajózási törvényeket kell felevenítenünk, hogy tönkre tegyük Németország kereskedelmi tengerészetét; az ellenséges cégeket meg kell akadályoznunk abban, hogy nálunk dolgozzanak fel szabadalmakat; az ellenséges értékpapírokat ki kell zárnunk a szövetségesek értéktőzsdéjéről. Minden kereskedelmi vám- és közlekedési viszonyt a legszükségesebbre kell szorítanunk s a bevallott ellenségeskedés alapján tartanunk.

Az az előny, amit az angol védvamosok remélnek ezen versenymentes állapottól, nem egyéb, mint gyakorlati sérthetetlenség azon gazdasági érvelés kellemetlen folyamatával szemben, mely előbbi kísérletezéseiket úgy megzavarta. Azt remélik, hogy fölébe kerekednek a sok gyengeelméjű szabadkereskedőnek Smith Ádám tétele által, hogy „a védekezés sokkal fontosabb, mint a jólét”. A népek azt fogják mondani, hogy nemcsak a mennyiségére kell nézni az ország kereskedelmének, hanem fajtájára és irányára is, hogy amennyire csak lehetséges használjon barátainknak és ártson ellenségeinknek. Nemzeti iparunkat s általa elért jólétet nem annyira az általuk képviselt felhalmozott érték, hanem inkább egy leendő háborúban felhasználható gazdasági és hadászati segélyforrásainkhoz való hozzájárulásuk mérve szerint kell megítélnünk. Mindenek fölött minden gazdasági áldozatot meg kell hoznunk, ami szükséges annak érde-

kében, hogy megszabaduljunk ellenséges országoktól való függésünktől minden sürgős szükségleti forrást illetőleg. Minden régi védvamos csalfaság visszatér burkoltan ez új nemzeti színű ruhában. Hogy szembeszállhassunk velük, nem elég a régi szabadkereskedelmi fegyvereket kifényesíteni. Mert legtöbbször ártalmatlanul pattan vissza a védelem és a jólét között feltételezett ellentét edzett arcátlanságáról. Amire szükség van, az ezen állítólagos ellentét alaptalanságának meggyőző kimutatása. A ferdítés magva abban a feltevésben van, hogy a nemzeti biztonságot azzal szolgáljuk a legjobban, ha a lehető legkevesebbre szorítjuk a gazdasági nemzetköziséget és ami ilyen megmarad, azt is a barátságos nemzetek kiválasztott csoportjára korlátozzuk. Európának és az egész világnak két versengő gazdasági rendszerbe törése, ha megvalósulna, nemcsak a „jólétét” csökkentené mindegyik nemzetnek, de kétszeresen fenyegetné „védelmét” is. Mert a megfogyatkozott jólét nemcsak a katonaság, haditengerészet és egyéb „előkészület” céljára igénybe vehető nemzeti erőforrásokat apasztaná meg, hanem igen nagy mértékben növelné az újabb háború lehetőségét. Kereskedelmünk teljes megszüntetése Németországgal a háború után kétségtelenül mind a két országot megviselné. Mily módon növelné ez védekező erőnkét? Semmi okunk sincs feltenni, hogy Németországot súlyosabban érintené az angol kereskedelem megszüntetése, mint bennünket. Igaz, hogy mi többet veszünk Németországtól közvetlenül, mint a mennyit eladunk neki. De mi van ebben? A vevő valószínűleg ugyanannyit nyer egy rendez adás-vevési üzletben, mint az eladó. Sőt közvetett kereskedelem útján ugyanannyit kell eladnunk Németországnak, mint a mennyit vásárlunk tőle. Ha tehát Anglia és Németország esetét kiszélesítjük két versengő szövetség esetévé, mily módon fogja az fokozni a szövetségesek viszonylagos erejét, ha megtagadnak minden gazdasági közlekedést Középeurópával?

Európának két gazdasági rendszerre osztása nemcsak elszegényítené mindkét csoport tagjait kereskedelmi forgalmuk területének csökkentése által, hanem egy másik közeli háborúnak vetné el magvát. A jólét, mely legnagyobb részben a külkereskedelem kölcsönös előnyeiből származott, nem elég biztos kezessége valóban a békének, mint a tapasztalat megmutatta. De megtagadni tőle minden békefenntartó értéket, nem egyéb, mint semmibe venni a történelmet és a józan észet. Mivel Cobden és néhány modern követője talán túlbecsülte a kereskedelem fékentartó erejét és nem vette észre hazájuk külpolitikáját magánnyereségek céljára kihasználó kereskedelmi és pénzügyi csoportok veszedelmes ellentéteit, azért még nem kell azt következtetnünk, hogy minden gazdasági közlekedés megszüntetése meg fogja hozni a békét. Először is az a gondolat, hogy mindazt a széleskörű és összetett anyagi és szellemi közlekedést, mely szilárdságot és egységet kölcsönöz Európának, megszüntessük két különálló rendszerbe szakítsuk Európát, túlságosan lehetetlen ahhoz, hogy figyelmet érdemeljen. Senki sem vár vagy óhajt ily elszigeteltséget. A valóságos indok, mely a gazdasági bojkott ügyvédeit lelkesíti, a kifejezett vágy Németországnak ártani (oly esz-

közökkel, melyek szükségszerűen éppen oly mérvű kár alakjában visszahatnak reánk) és a titkos vágyakozás védelmet szerezni a német kereskedelem sikeres versenye ellen hazájuk fogyasztó közönségének rovására. Ha tényleg a teljes elszigeteltség vagy nem-közlekedés lehetséges, hihetőnek látszik az a következtetés, hogy az elszigetelt gazdasági rendszerek között semmiféle összeütközés sem fog keletkezni. De most nem ebben a feltevésben mozgunk. Mert mi is az eredete a tervezett helyzetnek? A szövetségesek részéről történt nyilatkozatok, melyek szerint a Központi hatalmak ellen irányuló gazdasági bojkottot a háború után folytatni szándékoznak, Németországban mozgalmat szítottak az Ausztria-Magyarországgal kötendő kereskedelmi és vámszövetség, majd Középeurópa szélesebb körű terve érdekében. Egy gazdaságilag támadó jellegű Középeurópáról terjedő hírek ismét megerősítették Angliában és Franciaországban a mozgalmat egy ellensúlyozó gazdasági szövetség érdekében. Mi célra? Nemcsak hogy készen legyünk a gazdasági védelemre, hanem hogy Középeurópa gazdasági rendszerét legyőzzük a semleges világpiacokért vívott küzdelemben. Hogy ha a helyzet kimagasló tényeit és a mozgalom ügyvédek bevallott szándékait tekintjük, lehetetlen nem arra a meggyőződésre jutnunk, hogy az egész mozgalom azt célozza és annak érdekében működik, hogy az úgynevezett békekötés után a jelenlegi hadviselő csoportok között keserű kereskedelmi és politikai háborút keltsen fel s tartson ében. Röviden a cél az volna, hogy amennyire csak lehetséges, fenntartsuk a Központi hatalmak jelenlegi gazdasági elszigeteltségét és a Szövetségesek kezében lévő gyarmatok és tengeri hatalom által adott tényleges monopólium segítségével lehetetlenné tegyük a Központi hatalmaknak kereskedelmi terjeszkedését és az exotikus országok gazdasági kiaknázásában való részesedést.

Nos, hogy ily feltételek mellett lehetséges legyen az európai civilizáció számára némiképen is tűrhető jövő, az elképzelhetetlen. Ha, mint a mozgalom néhány angol ügyvédje gondolja, a Szövetségesek teljes tönkreverő győzelem és általuk diktált béke utána ketrebe tudnák zárni Németországot és Ausztriát szigorú kereskedelmi és hajózási politikával, meg tudnák bénítani külkereskedelmüket, meg tudnák akadályozni terjeszkedésüket Kelet felé (azáltal, hogy valamely csodálatos módon óriási hadisarcok fizetésére kényszerítenek őket, melyek kifizetése feltételezi ugyanazt a kereskedelmi terjeszkedést, melyet megtagadnak tőlük!), vajjon ez a politika alkalmas volna-e a béke biztosítására? Szükségképpen minden német úgy tekintené ezt, mint a háborúban elkezdett blokád és kiéheztetés folytatását béke-időben. Minél eredményesebb volna a bojkott, annál inkább nőne az elkeseredés a német népben az ellen az Anglia ellen, melynek féltékeny kereskedelmét tévesen úgy állították be neki, mint a mi háborús politikánk mozgató erejét s annai inkább erősödnék a nemzeti érzés és izmosodnék a boszúvágyó politika. Nem fogom részletezni e helyen e boszúvágyó politika valószínű fejleményeit, melyet a mi gazdasági fojtogató politikánk táplál. Elég annyit megjegyezni, hogy Németországnak kényszerrel

való lefogása a Szövetségeket hadseregek és hajóhadak fentartására fogja kényszeríteni s hogy a nemzetközi politika szüntelenül veszedelmes gyanakvásokkal és egymás ellen való áskálódásokkal lesz tele, melyek a szövetség szétszakadását s a nemzeteknek a jövő háborúra való minél előbbi újrasorakozását fogják célozni. Ha, mint valószínű, a bojkott sem lenne oly teljes s a Központi hatalmaknak sikerülne rendszerükbe vonzani néhány gazdaságilag függetlenben lévő szomszédot, az így előállott versengés természetesen és szükségképpen arra irányulna, hogy új politikai hatalmi egyensúlyban fejeződjék ki, mely ismét hamarosan új fegyverkezési versengésben nyilvánulna mind azzal a veszéllyel és háborús kilátással, melyet jól ismerünk. A civilizált Európának két független versengő gazdasági rendszerbe való osztása szükségszerűen második háborúhoz vezetné, mely teljessé tenné a civilizáció lerombolását, melyet ez a háború megkezdett.

De azt mondhatná valaki: ha Németország megvalósítja tervét s vámuniót köt Ausztria-Magyarországgal és kiterjeszti ezt majd Bulgáriára és Törökországra azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy roppant Központi hatalmat hozzon létre, nem kénytelenek-e a Szövetségek másik gazdasági szövetséget állítani ezzel szembe? Feleletünk erre az, hogy az ilyen gazdasági szövetség gyengítené s nem erősítené az egyes szövetségek viszonylagos védekező képességét, mert olyan viszonyokat teremtene, melyek második háború lehetőségét bizonyossággá változtatnák. Hogy milyen alaptalan s téves az a gondolat, hogy a nemzeti védelmet és jólétet biztosítja az olyan politika, mely többet árt ellenségünknek mint sajátmagunknak, már megmutattuk. Az ilyen központi gazdasági rendszer, ha teljesen elszigetelt területet jelentene a civilizáció közepén, éppen oly ártalmas volna saját tagjai, mint a körül fekvő világ számára. De az a mód, mellyel megakadályozhatjuk, hogy ez ártalmas szerepet játssza, nem lehet más, mint hogy megtörjük elszigeteltségét a kereskedelmi forgalom eszközei által. Ha bojkottáljuk a német árukat s megteszünk mindent egyetértésben szövetségeseinkkel, hogy a német kereskedőket távol tartsuk gyarmatainktól és a semleges piacoktól, megkönnyítjük a veszedelmes elszigeteltség létrejövetelét. Ha azonban érintetlenül épségben tartjuk szabadkereskedelmi politikánkat, elismerve, hogy mihelyt a háborúnak vége van, a normális kereskedelmi viszonyoknak helyre kell állaniuk, éppen a dolgoknak ezzel az újra kezdésével megtörjük a Központi hatalmak önmagukat kielégítő helyzetét, mivel enyhítjük azokat az ellenséges érzéseket, melyek polgárait elszigetelő politikájuk elviselésére ösztönzik. Az a mód, mellyel megakadályozhatjuk, hogy a Központi hatalmak rendszerüknek megnyerjék semleges szomszédait, nem lehet más, mint hogy a legnagyobb kedvezmény feltételeit kínáljuk ezeknek, ami pedig a mi eddig gyakorolt politikánk álláspontjából nem egyéb, mint a szabadkereskedelem. Ha ellenben belegabalyodnánk egy szövetség össze-vissza csomózott vámrendszerébe, elvesztenénk annak lehetőségét, hogy túlkináljuk a semleges nemzeteknek a Központi hatalmakat. E fenyegető protekcionizmus ellen, mely most újra felemeli vészes ábrázatát a háború utáni

politika ürügye alatt, küzdeni kell nemcsak mert az iparnak, hanem mert a tartós békének is legnagyobb ellensége. Mert az a külpolitika, amit zsákjában hordoz, az ellenséges szándékú politikai szövetezések állandósítását jelenti, mely az érdekellentéteket elviszi a földgolyó legtávolabbi lakható zugába is s újra éleszti a fegyverkezés örült versenyét, mely egy elkövetkező másik háborúnak biztos előhírnöke. Ezt a veszélyt pedig csak az által kerülhetjük el, ha kitartóan ragaszkodunk szabadkereskedelmi politikánkhoz, erőteljes kísérletet teszünk a béke érdekében és azután oly széleskörű általános politikát igyekszünk üzni, mely egyforma kereskedelmi és pénzügyi helyzetet teremt minden gyarmatban és kölcsönös biztosítékokat nyújt hasonló elbánás tekintetében az Európán kívül fekvő összes gazdasági és pénzügyi kiaknázásra alkalmas területen. Bár a nyitott ajtó politikája nem egyenlít ki minden széjjelhúzást s nem elégít ki minden nemzeti ambíciót, mégis, ha egyszer mint hatékony alapelv belekerül a hatalmak általános szerződésébe, nagyobb biztosítékát nyújtja a jövő békének, mint bármily más elrendezkedés, mely a mai kezdetleges politikai belátás körén belül kigondolható.

Időközben megérkezett a *Contemporary Review* márciusi száma, melyben **H. N. Brailsford** fejti ki nézeteit Naumann könyvéről és Középeurópáról. Érdekesnek tartjuk közölni, mint egy másik angol véleményt, a cikk konklúzióját:

A nemzetköziség szempontjából könnyű elítélni Középeurópa gondolatát. De ne feledjük el, hogy a németek által tervezett megoldása a háború utáni Európa kérdésének nem sokban különbözik attól, amely a szövetségesek közvéleményének jó részét lelkesíti. Az entente is szorosabb és állandóbb szervezetet fog keresni a háború után s ennek is éppen úgy katonai és gazdasági célja lesz. Az internationalista sajnálni fogja e törekvéseket s rettegni fog ezen Európát kettészakító állandó dualizmus következményeitől, de el kell ismernie, hogy e törekvések már a háború előtt meg voltak s pedig mind a két táborban. De mindenestre határozottan vissza fogja utasítani azt a feltevést, mely szerint a Naumann által rajzolt Középeurópa igényt tarthatna a nemzetköziség ideáljának részleges megközelítésére. A testvériség felé közelítő lépések értékét azon szakadék nagysága méri, melyet áthidal. Ha két ellenséges nép kiegyenlíti differenciáit s tartós barátságot köt, ez esetben tényleg valóságos lépés történt a nemzetköziség és béke felé. De ha két szövetséges még szorosabba köti szövetségét, háborúra tett előkészületeket. Naumann legnagyobb igyekezete mellett sem tudja teljesen elrejtetni azt a fölényretörekvést, mely félig öntudatlan könyvét sugalmazta. Az a megfontoltság, mellyel gyenge szövetségeseket keres s erős szövetségeseket eltávolít, nagyon is világosan felfedi az uralkodásra való ambíciót. Már maga az is, hogy a külpolitika intézésére nem jelöl ki közös szervet, érthetetlen másképpen, mint azzal a hallgatólagos feltevéssel, hogy Németország diktálja Ausztriának a politikát. Azt is nehéz elhinni Naumannnak, hogy Középeurópa jótékony hatással lesz

a nemzetiségi kérdésre. Sokkal valószínűbb, hogy az ausztriai németek, a magyarok és az ifjútürökök Németországra támaszkodva, erőt fognak nyerni tőle nemzetiségeik további elnyomására. A demokrácia sem remélhet sokat olyan rendszertől, mely termelő erejének jó részét kénytelen bürokráciájának fenntartása végett elvonni a termeléstől. A szuverenitás nemzetközi jogi értelemben nem fog rövideget szenvedni, de annál inkább a nép szuverenitása ezen, egy parlamentnek sem felelős vegyes bizottságok által, melyek állandóan a diplomácia és a militarizmus misztériumaival fognak takarózni. De ha Középeurópa az osztrák kizsarló rendszernek, a magyar rabszolga-mezőgazdaságnak, a török mozdulatlanságnak és korrupciónak végét jelenti, akkor jelent valami nyereséget a világra nézve. A turista sajnálhatja a festői eltűnését, de senki sem kételkedhetik abban, hogy az iskolázott s szakszervezetekbe tömörülő német munkás boldogabb és szerencsésebb, mint az otthoni munka osztrák áldozata, a magyar rabszolgája vagy a kurd hűbérese. Mert ha a német bankok és kartellek átlépik az osztrák-német határt, a német szakszervezetek sem fognak mögöttük elmaradni. Középeurópa sem nem egészen veszteség, sem nem egészen nyereség az emberiség számára. S gondolata sem olyan új, mint Naumann hiszi. Hasonló hozzá a francia, majd később az angol tőkének Oroszországba hatolása. De a német módszer sajátsága az, hogy nagyobb súlyt helyez a német szervezés terjesztésére, mint a német tőke kivitelére. A német ipari terjeszkedés technikája finomabb, vállalkozóbb és tudományosabb, mint bármely más népé, de a folyamat maga s rugói korunk tipikus kifejezői.

Középeurópa közvetlen jövője félig-meddig már meg van vetve. Megnyerte úgy a német, mint az osztrák kormány helyeslését, a közgazdászok, a kereskedők, sőt még a szakszervezetek vezérei is vitákon és gyűléseken dolgozzák ki a részleteket. Középeurópa meg fog valósulni, egyelőre talán ideiglenes alakban s aránylag kis mértékben, inkább legnagyobb kedvezményes rendszer, mint teljes vámközösség által s még valószínűleg a bekövetkezendő békekötés előtt. Semmi sem akadályozhatja meg létrejövetelét, ha csak nem az ellenség oly katasztrófája, mely Ausztria-Magyarország teljes felbomlását eredményezné. Ily háborús-cél választása, mint Középeurópa gondolata, nem csekély politikai belátást tételez fel, minthogy a cél csak a központi hatalmak akarától függ, nem igényel területi hódítást s lehetségessé fogja tenni a német politika számára, hogy mérséklet látszatát keltse a gyarmatosítás terén s mégis kihúzza a háborúból azt a nyereséget, mely a német közvélemény előtt a legfontosabb.

Milyen ellenhatást kell kiváltani Középeurópa gondolatának az entente-hatalmaknál? Bizonyára nem fogjuk Középeurópa megalakulását oly megalégedéssel nézni és jó kívánatainkkal kísérni, mint apáink a Németbirodalomét. De nagyon tévednénk viszont, ha azt hinnénk, hogy támadó és ellenséges szándékok sugalmazzák. Célja nem világoralom, hanem a három létező — az angol, orosz és amerikai — nemzet-feletti szervezethez hasonló helyzet uralmának

biztosítása Németország részére. Célja nem az angol birodalom tönkretévése, hanem egy nagy német állam létrehozása kidolgozott intenzív módszerekkel. Veszedelmes terv, mert a világ mai berendezése mellett nagyon is alkalmas vámháborúk és megtorló intézkedések kihívására s ezáltal még szélesebbre és mélyebbre áthatná a közöttünk lévő árkokat. Naumann maga is előrelátja ezt s azt jósolja, hogy mi vissza fogunk térni Chamberlain politikájához. Hogy ez a hajlandóság mennyire fog menni, az éppen annyira függ tőlünk, mint a németektől. Ellenséges szövetségesek szorosabb gazdasági szövetségbe vonása nem kell, hogy szükségképpen bojkottokhoz és vámháborúkhoz vezessen. A németek himnuszban adták ki mérgüket; csúf dolog volna, ha mi a mienket vámokban örökítenénk meg. Ha mind a két oldalon meg volna a jó akarat malícia és harag nélkül nézni a jövő elébe s a világnak, mint egésznek, javára gondolni, kérdezhetnénk, vajjon Középeurópa gondolata, mérsékelten kezelve, nem szolgálhatná-e a megértést a két fél között. Középeurópa terve nem nevezhető hódító tervezetnek a szó régi, területet jelentő értelmében. Ha Törökországnak a német tőke által való gazdasági elnyelését jelenti, ez olyan dolog, mely minden modern hatalomnak kedves s esetleg azt jelentené, hogy egy óriási kultúrterületet nyerünk meg a civilizáció számára, noha egyúttal a központi hatalmak katonai segélyforrásainak növekedését is jelentené. A mai háború katasztrófáját talán elkerülhettük volna, ha a hatalmas nép ambícióinak és felhasználatlan energiáinak még idejekorán megfelelő terepnumot juttattunk volna. Ha ambíciói Törökország felé irányulnak, annak fő oka a mi tengeri hatalmunk, mely megakadályozta abban, hogy másfelé terjeszkedjen. Sir Edward Grey a háború előestéjén még tényleg alkudozásokat folytatott egy szerződés felett, mely kiterjesztette volna Németország gazdasági hatalmát Törökországban és Afrikában. Kérdés, hogy mihelyt újból bekövetkezik a gyarmatosítás ideje, nem volna-e jó e politikát újból elővenni. Megtehetnénk egy áldatlan békekötés után, hogy bojkottokkal, védvámokkal s az egész földet behálózó pénzügyi befolyásunk által Középeurópát bezárjuk és Németországot a legsivárabb szegénységre kárhoztatjuk, miáltal az egész világot gyűlöléssel szórjuk be, mely megmérgezi s olyan fegyverkezésre kényszerítjük, mely koldussá teszi. A másik út az volna, hogy barátságosan rendezzük a vám- és kereskedelmi kérdéseket, de Középeurópa megalakításáért viszont ellenszolgálatként kívánjuk a következőket: 1. hogy ismerje el kebelén belül is a nemzetiségi egyenjogúság elveit, egyes esetekben azáltal, hogy bizonyos területekről lemond, más esetekben *home rule* alkalmazása által; 2. hogy elfogad valamilyen nemzetközi megoldást, mely a háborúkat van hivatva megakadályozni és beleegyezik a fegyverkezés korlátozásába. Elfogadhatjuk Középeurópát, ha mellette biztosítani tudjuk Európa kisebb népeinek autonómiáját és a tartós béke legfontosabb feltételeit.

(Fordította Dienes László.)

König György: Gustave Hervé vezércikkei

Gustave Hervé, a szocialistából lelkes kormánypártivá, antimilitaristából háborús vezércikkíróvá és állandó államfogházlakóból a hatóságok dédelgetett kedvencévé lett lapvezér, könyvalakban összegyűjtve is kiadta azokat a vezércikkeket, melyek napról-napra a *Guerre Sociale* vezető helyén láttak és látnak napvilágot. * Eddig az első két kötet jelent meg az 1914 július 1-től 1915 január 31-ig írt cikkekkkel. Hervé nem restelli pálfordulását, nem mentegetődik, nem is beszél a dolgról, épen csak annyit tesz meg, hogy cikkeinek sorozatát nem a hadüzenettől, hanem már néhány héttel előbből kezdi, ami által a meggyőződésében beállott változásról a fejlődésnek megfelelő tiszta képet akar nyújtani. Nincs is oka restelkedni különben (támadásokban azért bizonyosan lesz még része a háború után), mert minden olvasója érzi, hogy az új Hervé is teljesen őszinte s átalakulását megmagyarázható és menthető belső okok idézték elő. Háborús kötetei e tekintetben méltán állíthatók szembe Anatole Francenak a háború oltárára tett irodalmi áldozatával, mely egyáltalán nem győzi meg egyetlen olvasóját sem az író őszinteségéről.

A háború a párisi sajtóviszonyokban is lényeges eltolódásokat idézett elő és tudnunk kell, hogy a *Guerre Sociale* (ma *Victoire*) a baloldal nagy lapja lett, míg viszont az *Echo de Paris*, mely azelőtt kevésbé jelentékeny hírlap volt, a jobboldal nagy lapjává lépett elő. Valószínű, hogy e lapok mindennapi vezércikkíróinak személyi súlya idézte elő e változást, az *Echo de Paris* vezércikkeit ugyanis Maurice Barrés írja. A francia politikusok igen komolyan veszik az *union sacrée*-t, a pártközi békét s lehet, hogy Hervé és Barrés összegyűjtött cikkeinek egyszerre való megjelenése sem áll egészen távol a szerzők és pártok kölcsönös megegyezésétől.

Hervét mint szocialistát nem szükséges olvasóinknak bemutatni s vezércikkei nem is a szocializmus szempontjából a legérdekesebbek. Értékük abban áll, hogy okos embernek a veszély óráiban adott tanácsait foglalják magukban és nagy írók revelálnak. Bevalljuk, nem tudtuk eddig, hogy Hervé nagy író. Olvastuk francia történelmét, ezt az ügyes és tanulságos kézikönyvet, mely a hűbéri és kapitalista elvek tiszteletében megírt tankönyveknek a *sans patrie* szempontjából feldolgozott pendantja és ellensúlyozója s élveztük *Leur patrie* monumentális ékesszólását, de ebben is inkább az agitátor tett hatást ránk, mint az író.

A *Guerre Sociale* vezércikkeiben mindaz, ami a régi Hervében lényeg volt: a társadalmi osztályok közti különbségen való felháborodás, a tőke gyűlölete s a militarizmus elleni harc eltűnik vagy legalább is ideiglenesen teljesen háttérbe szorul s ezek helyébe a német elleni küzdelem, az ellenállás szervezése lép. Hervé nem vét sehol a jó ízlés ellen. Ezt nem fölösleges megállapítani olyan

* Gustave Hervé: *La patrie en danger* és *Après la Marne*. Paris, Bibliothèque des ouvrages documentaires, 1915.

valakinél, aki szakít múltjával, régi barátaival és elveivel. Senkinek sem oly nehéz az ízléstelenség hibáját elkerülni, mint annak, aki támadni kénytelen azt, amit egykor körömszakadtáig védelmezett s lelkesen védelmezi azt, ami ellen nem is régen ádáz harcot folytatott. Megkönnyíti Hervé helyzetét e tekintetben az a körülmény, hogy antimilitarizmus ma nincs Franciaországban; hiszen Hervé radikális álláspontja tulajdonképp a háború előtti években is csaknem elszigetelt jelenség volt a szocializmus keretében is. A kormány persze, mellyel bármilyen volt is, mindig hadilábon állott, most nem támadhatja, de e tekintetben sem esik az ízléstelenség hibájába. Megtérése a kormány és pártja szemében azonnal oly teljes és meggyőződést kisugárzó volt, hogy ez maga elég volt s nem vették neki rossz néven azokat a kifogásokat, melyeket tett. Kezdetben nem is igen akadtak kifogásai, annyira egy volt az egész ország, hacsak nem minősítjük ilyeneknek a vélt német üzletesek elleni brutális és ostoba erőszakosságokat (melyeket a csócselék követett el, de a rendőrség elnézése mellett) és az idegen polgári lakosság internálását, mit Hervé kezdettől fogva szégyenletes elbánásnak ítélt és fáradhatatlanul támadott, bár eredmény nélkül. Később már szigorúan bírálja a katonai egészségügyi szervezetet s ma, mint napilapokból tudjuk, stratégiai dolgokban is hallatja helytelenítő véleményét.

Hervé szóval csak antimilitarista elvi álláspontját adta föl, nem lett azért a kormány vak követője, egészen világos fejjel ítéli meg a helyzetet s ahol Franciaország érdekében hasznot vár ettől, szigorú bírálatot gyakorol. Nem szabad feledni, hogy a cenzúra vele szemben sem mindig elnéző (bár neki és Clémenceaunak enged meg legtöbbet) s alaposan megszabdalta egyes cikkeit. Mikor cikkei könyvalakban jelentek meg, a cenzúra újból átnézte a kéziratokat és a napilapokban való megjelenéskor kitörölt számos részletet most keresztülbocsátott. Aki a csillag alatt „ezt a részletet a cenzúra annak idején törölte” megjegyzéssel jelölt cikkeket figyelemmel kíséri* a háború szigorúan rejtgetett legérdekesebb dokumentumainak egyikéről rántja le a leplet. Hétről-hétre megtudhatjuk ezekből, mi nyomta a franciák lelkét, amit vagy a nagyközönségnek vagy nekünk, ellenfeleiknek nem volt szabad megtudnunk. Hervé cikkeit ugyanis némileg úgy tekinthetjük, mint a francia közvélemény napról-napra való megnyilatkozását a háborúról és az ezzel kapcsolatos kérdésekről. Abban, amit ő mond, sok van abból, amit ugyanabban az időben ezer meg ezer honfitársa gondolt és óhajtott.

Gondolkodó politikusnak, ki e mellett író is, nem is képzelhető alkalmasabb terület a megnyilatkozásra, mint egy lap, melyben nézetét minden nap kifejtheti. A parlament nem ül mindig együtt s ha együtt van is, a szónok kénytelen a napirenden lévő tárgyhöz ragaszkodni. Lapjában nem korlátozza semmi, nem összefoglaló tanulmányt ír, melyhez stúdium és elmélyedés kell, kiválaszthatja a napi kérdések közül azt, mely legjobban izgatja (s vele együtt az olvasók ezreit) s szavai akkor hatnak, mikor közönsége legfogékonyabb, szinte várja a tájékoztatást, az okos szót. Megszázszorozódik ez a hatás háborúban, különösen e háború első

hónapjaiban, mikor úgyszólván minden nap új problémákat, új helyzeteket teremtett. Mérhetetlen a hatása ilyenkor a tekintélyes helyről elhangzó beszédnek. És nincs jobb próbája az okos szónak, mint hónapok multával elolvasni a pánik, a veszély, az idegesség percében adott tanácsokat. Hervé szavai ezt a próbát kiállják. Nem mintha nem ringatózott volna ő is egynémely hiú ábrándban! Hiszen kinek nem hozott ez a háború csalódásokat? Okossága higgadtságában nyilvánul, mellyel a legelső időkben óva inti honfitársaikat a túlzó reményektől, majd utóbb figyelmezteti őket számos körülményre, mely Franciaországnak biztosít előnyöket. Kevés oly szót hallott e háború folyamán a francia nemzet még vezető embereitől is, mely egyéb lett volna bántóan túlzó sovinizmusnál vagy gyűlöletkeltésnél. Hervéből mindez teljesen hiányzik, annak dacára, hogy a háború célját tekintve, aligha lehet lényeges nézeteltérés közte és a kormány között.

Az a mód, melyen közönségéhez szól, egyenesen fényes. Sok cikke úgy hat, mint egy bravúros szellemi párbaj. Szemben vele ilyenkor az olvasó áll, kit meg kell győzni arról, hogy vad vagy elvakult, vagy gyáva. A Maggi-üzletek lerombolói valósággal lehordja. Nekünk, kik cikkét csaknem két évvel első megjelenése után olvassuk, olcsó diadalnak látszhatik a brutális és hozzá még tévedésében igazságtalan csöcseléket leszidni, de ne feledjük, hogy ez a csöcsélék akkor az ország hangulatát fejezte ki s Hervé szidalma minden olvasójának szólott. Csöcséléknek nevezi, de mindenki, kit a gyűlölet elragadott, találva érezhette magát szavainak súlya alatt és pirulni volt kénytelen. Ugyanolyan elítélő szavakat hallat az idegenek internálásáról is, pedig ezt nem a csöcsélék, hanem a hivatalos Franciaország követte el.

Cikkeinek nagy többsége azonban nem gáncsoló, hanem buzdító természetű. Hervé ilyenkor is mindig gondolatokban gazdag. Alig található könyvében azokat a banális háborús közhelyeket, melyek nem hiányozhatnak egy háborús vezércikkirő műveiből sem, de a melyeket az ellenfélhez tartozó olvasó sokkal könnyebben fedez fel, mint a honfitárs vagy szövetséges. Megírásuk briliáns: ötletes, logikus és meggyőző.

Ne higgyük, hogy Hervé a háború kinövéseit és visszaéléseit is oly következetes bíráló tárgyává teszi, mint a mily elvi szigor és egy bizonyos ideálnak az adott élet valóságaira való kíméletlen ráhúzása jellemezte a háború előtti szocialista magatartását. Bajos volna háborús internacionalistát elképzelni, de Hervé nem is pályázik erre a babérra. E tekintetben egy húrton pendül konzervatív honfitársaival. Mint minden franciában, úgy benne is az a tudat él például, hogy a németek hadviselése sokkal kegyetlenebb, mint más civilizált népeké. A leggyakoribb vád a meghódított területek lakosságával való brutális elbánás szokott lenni. Lehet, hogy igazuk van, lehet hogy nincs, de az igazságot keresőnek soha sem lesz módjában a feltétlenül szükséges összehasonlítást megtenni és megállapítani, mint viselkedtek 1914—15-ben angolok és franciák meghódított területek lakosságával szemben?

Hervé annyiban konciliánsabb a többinél, hogy csak a hadsereg szellemét tartja kegyetlennek, nem az egész német népet. Cikkein több helyütt keresztül szivárogo az az érzés, hogy a német katona is csak azért harcol, amiért a francia s a német anyát sem azzal örvendeztetni meg katona fia, ha kegyetlenkedéseiről számol be neki leveleiben.

Hervé, Hervé, társadalmak jövő fejlődésének előretolt őrszeme a XX. század elején, haladás-apostol, hitted volna-e csak 1913-ban, hogy ennyi szabadelvűségre képes vagy?

Bresztovszky Ede: A gyáripár fejlődése és a gyári munkásság munkaviszonyai Magyarországon

Az utolsó években annyi oldalról és annyi változatban hallottuk a magyar ipar fejlődését emlegetni, annyira közkeletűvé vált a Magyarország iparosodásáról szóló szép legenda, hogy csak a legnagyobb örömmel üdvözölhetjük a kereskedelemügyi minisztérium legújabb kiadványát*, amely végre adatszerű bizonyítékokat szolgáltat ahhoz, hogy ebben a kérdésben a tudományos bírálat is állást foglalhasson. Sajnos, azok az adatok, amelyeket a közel hatszáz oldalas kötet szolgáltat, nem elegendők a probléma teljes tisztázására.

A statisztikát a társadalom fotográfiájának szoktuk nevezni, mert a társadalmi viszonyok hű visszatükrözésének képét várjuk tőle: minden szépítés és minden rosszakaratú ferdítés, minden irányzatosság és tudatos beállítás nélkül magukat a tényeket akarjuk kiolvasni belőle. Ez a hasonlat főleg a hivatalos statisztikára vonatkozólag találó: nagy általánosságban tényleg megadja a társadalmi állapotok valódi képmását, de a kelleténél bővebben él azokkal a korrekívumokkal is, amelyeket a falusi fotográfus olyan előszeretettel alkalmaz s a beállításban, a különböző adatok csoportosításában és a furfangos számtani műveletekben meghúzódo mesterkedések segítségével végeredményképpen mégis olyan képet szállít, amelyet a megrendelő — a mindenkori kormányzat — kíván. Ha a kormány a gyáripári üzemi statisztikával azt akarta volna bebizonyítani, hogy Magyarországon a gyáripár elcsenevedett, hogy hiábavaló minden „iparpártolás”, ez a statisztikai fölvetel — *mutatis mutandis* — a legkitűnőbb adatokat szolgáltathatta volna ennek az állításnak igazolására is. Minthogy a kormányzat éppen az ellenkezőjét akarja politikája számára igazolni, a statisztika minden sorából kirí az igyekezet, amely mindenáron a fejlődés lendületét próbálja ország-világ számára bebizonyítani. Ez az irányzatosság, a célzatosság az a statisztikai Prokrustes-ágya nagy óvatosságra int, ha az adatok alapján az iparosodás kérdésében napi politikai elfogultság nélkül akarunk állást foglalni.

* *A magyar szent korona országai gyáriparának üzemi és munkásstatisztikája az 1910. évről.* Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter. Budapest, 1915. 140* +426 l.

Az új kiadvány gyakorlati jelentőségét különben nagy mértékben csökkenti az a tény, hogy az 1909. év adatait, legjobban pedig az 1910 október 1-i adatokat csupán most közli a nyilvánossággal. A lefolyt évek annyi változást hozhattak és részben hoztak is, az ország gazdasági struktúrájában, hogy azokat az elméleti következtetéseket, amelyeket a statisztika adataiból levonhatunk, közben már rég túlhaladhatta a tények konzekvenciája, maguknak a viszonyoknak megváltozása.

Csökkenti a kiadvány gyakorlati jelentőségét az a körülmény is, hogy a fölvétel irányelvei az egyik statisztikai fölvételtől a másikig állandóan változnak és maga az adatszolgáltatás is állandóan tökéletesedik, tehát az adatok relatív változása nem felel meg az állapotok relatív változásának. A kiadvány maga sem tagadja ezt a tényt s a 29*. oldalon megállapítja, hogy „adataink szerint gyáripárunk számbeli gyarapodása az első statisztikai kísérlet óta oly tetemes, de lustrumonként különösen a viszonyszámokat tekintve annyira egyenlőtlen, hogy a kérdés kissé tüzetesebb magyarázatot igényel. Azt, hogy a gyári jellegű hazai ipartelepek száma közleményről közleményre hatalmasan megnőtt, három okra kell visszavezetnünk. Az első technikai, statisztikai természetű, amennyiben a . . . fölvételek . . . folyton tökéletesebbek, kimerítőbbek lettek” stb. Ez az oka azoknak a feltűnő változásoknak, amelyek az egyes fölvételek között megállapíthatók. A kiadvány a 73*—74*. oldalon maga azzal magyarázza pl. a házas férfi- és nőmunkások számának feltűnő hullámzását, hogy „közel esik a föltevés, hogy az 1906. évi eredmények nem egészen megbízhatók”.

Ilyen körülmények között ugyancsak nagy óvatossággal kell fogadnunk a kiadványnak a bevezetésben (7*. old.) tett kijelentését, amely azt állítja, hogy az 1910. évi üzemi és munkásviszonyokra vonatkozólag közzétett bő statisztikai anyag „hű tükre annak a hatalmas föllendülésnek, mely gyáripárunkban a természetes fejlődés és a kedvező konjunktúra mellett az 1907. évi III. t.-c. az utolsó iparfejlesztési törvény alapján kifejtett iparpártolási tevékenység gyümölcseként jelentkezett”.

Viszont jelentős érdeme az új kiadványnak, hogy munkáskérdésekben hiányzik belőle a lekicsinylésnek és lebecsülésnek az a kellemetlen megnyilvánulása, amely a hivatalos statisztikai kiadványoknak a munkáskérdésben való elfogultságát a múltban olyan visszás hangsúlyozással tette nyilvánvalóvá. A munkaidő kérdésének tárgyalásakor első ízben találkozunk hivatalos kiadványban annak megállapításával, hogy „az egészséges és megelégedett munkás munkája értékesebb” (84*. old.), — más szóval: a munkásoknak a munkaviszonyok javítására irányuló törekvéseit más szempontból is föl lehet fogni, mint az „izgatás” — egyébként kényelmes — nézőpontjából.

A kiadvány bevezetésének első része ismerteti az előző gyáripari statisztikai fölvételek adatgyűjtését, azután részletesen indokolja az 1910. évi fölvételnél követett módszer használatát, amely a gyári jelleget a munkáslétszám, a gépüzem, a tömegtermelés és a raktárra való termelés ismertető jeleinek kombinációjában határozza meg, az

egy iparágak különleges viszonyainak figyelembevételével. Bár a gyári jelleg megállapításánál az egységes módszerre való törekvéstől a jó szándékot el nem vitathatjuk, mégis úgy látjuk, hogy a gyári mivolt megjelölésénél a fölvétel irányítóit az a szempont vezette, hogy a gyár fogalma az ipari vállalkozás minél szélesebb köreire alkalmazható legyen. Ez a törekvés a gyárak közé soroz pl. minden vízi kerékkel dolgozó hámost, a szabóiparban igen sok — a gyári termelés igazi mivoltáig soha föl nem emelkedő — kisebbszerű vállalatot, továbbá a legkülönbébb iparágakban minden olyan üzemet, amely bár 10—15—20 munkást foglalkoztat, azonban motorikus erőt nem alkalmaz, sőt a munkásokat nem is műhelyben stb. dolgoztatja, hanem a munkát otthoni munkásokkal végezteti. A fölvétel időpontját (október 1, szombat) is úgy állapították meg, hogy lehetőleg minden ipart teljes munkában találjon s így a fölvétel körébe bevonható üzemek száma emiatt is gyarapodjék.

A kibocsátott és 86 kérdést tartalmazó kérdőíveket maguk a gyártelepek töltötték ki és terjesztették be a statisztikai hivatalhoz, — amíg tehát az ipari fejlődés szempontjából fontos adatok fölhasználásánál tekintetbe kell vennünk a statisztikai fölvétel általános kormánypolitikai irányzatosságát, addig a munkásvédelem kérdésében számba vehető adatok vizsgálatánál nem térhetünk ki annak megállapítása elől, hogy a vállalatoknak érdekük lévén, ha úgy a munkások bérviszonyairól, mint életkoráról, a munkaidőről stb. saját magukra nézve kedvező adatokat szolgáltatnak, a statisztika adatait csak más szempontokból készített statisztikák számanyagával való egybevetés és megfelelő javítás után fogadhatjuk el föltétlenül bizonyító erejűeknek.

Nemcsak az előttünk fekvő kiadványnak, hanem általában minden hivatalos statisztikai fölvételnek — megfelelő intézkedések útján könnyen elkerülhető — hibájául tudjuk be, hogy az egyes felvételek között nincsen semmilyen kapcsolat s a különféle anyagot felölölő, de az érintkezések és kapcsolatok tágas határterületein állandóan egymásba botló statisztikai anyaggyűjtések eredményei egymással ki nem egészíthetők és kölcsönös ellenőrzésre föl nem használhatók. Hiába akarjuk pl. az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár, vagy az Állami Munkásbiztosítási Hivatal évi jelentéseiben az ország ipari életéről fölhalmozott adatokat, vagy akár a népszámlálás és a Statisztikai Évkönyv egyes adatait a gyáripári statisztika anyagához hozzákapcsolni, mert a fölvételek módszerbeli különbsége, a fölvétel technikája minden ilyen kísérletet lehetlenné tesz.

Az adatgyűjtés 1910 október 1-én a Magyar birodalom területén 5.335 gyári jellegű, munkában álló ipari üzemet számolt össze, amely számból 4,956 (92,9%) esett Magyarországra. Az ipari üzemek közül 4.835 volt gyári jellegű ipartelep, vagyis főüzem (ebből Magyarországra 4.470, azaz 92,5% esett), míg a főüzemek mellett 500 melléküzem (Magyarországon 486, azaz 97,2%) működött.

Az ipari főüzemek száma, az ipari főcsoportok szerint, a következőképpen oszlott meg (a melléküzemek száma olyan szeszélyes változásokat mutat, hogy összehasonlításra alkalmatlan):

	1898	1901	1906	1910	
I. Vas- és fémipar...	230	263	358	390	
II. Gépgyártás stb....	192	241	413	501	
III. Kő-, föld-, agyag- és üvegipar ..	403	536	698	959	
IV. Faipar	394	442	653	788	
V. Bőr-, sörte- és szőripar	64	69	89	120	
VI. Fonó- és szövőipar	110	158	249	269	
VII. Ruházati ipar	114	105	107	225	
VIII. Papirosipar	54	59	76	110	
IX. Élelmezési és élvezeti ipar ...	558	502	868	919	
X. Vegyészeti ipar	175	177	263	324	
XI. Sokszorosító ipar	70	90	285	230	
Növekedés {	Összesen ...	2.364	2.642	4.059	4.835
	szám ...	—	278	1.417	776
	% ...	—	11,8	53,6	19,1

A fönti adatok nemcsak az adatgyűjtés módszerének fontosságáról oktatnak ki (lásd pl. a ruházati ipar indokolatlan, ugrásszerű növekedését 1906—1910 évek között), hanem arra is figyelmeztetnek, hogy Magyarországon mindmáig az ipari termelésben is túlnyomó a mezőgazdaság befolyása (az élelmezési és élvezeti ipar vezető szerepe alig veszített jelentőségéből 12 év alatt) és a nehéz ipar térfoglalása még mindig csak mérsékelt ütemű.

A 4.835 ipartelep közül 1.048-at (21,7%, 1906-ban csak 16,6%) részvénytársaságok tartottak üzemben. A részvénytársasági vállalkozás leggyakoribb a vas- és gépiparban, a villamosáramfejlesztőknél, a téglá- és fűrészárugyáraknál, a nyomdáknaél és a malmoknál. Az 1.048 telep közül 972-nél ismeretes a befektetett tőke összege, amely 941,748.367 koronát tett ki s 1906-hoz képest 48,8%-os emelkedést mutat. A befektetett tőkének mintegy 16%-a. 153,683.427 korona, külföldi részvénytársaságoktól került ki. Az 1.048 telep közül 250-nek (23,9%) alaptőkéje meghaladja az egy millió koronát, sőt 5-é (1906-ban 4-é) a 10 millió koronát.

Az ipartelepek alapításuk éve szerint a következőképpen oszlanak meg:

Év	Szám	%
1865-ig	596	12,3
1866—1890	1.345	27,8
1891—1900	1.141	23,6
1901—1905	694	14,4
1906—1910	958	19,8
Ismeretlen	101	2,1
Összesen	4.835	100,0

Ha ezek a számok az ország ipari életének lassú kibontakozásáról tanúságot tesznek is, „hatalmas föllendülés”-t bizony belőlük kiolvasni nem lehet.

Az adatgyűjtés körébe bevont gyáraknak csupán négy-ötöde dolgozik elemi erővel. A motorok teljesítőképessége lóerőben kifejezve 736.235-re rúgott az 1906. évi 412.726-tal szemben (az emelkedés 78,4%) ami egyes gyártelepek belső kihasználásának tényleges növekedésére vall. A motorikus erővel dolgozó ipartelepek 60,8%-ában az alkalmazott motor teherbírása azonban 50 lóerőnél, 42,7%-ában pedig 20 lóerőnél is kisebb volt.

Az alkalmazottak számának növekedése (1906-hoz képest 29,2%), amely a telepek szaporodását (19,1%) jelentékenyen fölülmúlja, ugyancsak egyes gyártelepek belterjes kihasználását bizonyítja. Az alkalmazottak száma összesen 434.011 (1906-ban 335.839) volt, amiből 74.553 az ételmezési és élvezeti iparra (17,2%) 71.414 a gépgyártásra (16,4%) esett. Az ipartelepek 36,2%-a 20-nál kevesebb alkalmazottat foglalkoztatott. 1901-ben 33, 1906-ban 40, 1910-ben pedig 44 olyan üzem volt csupán, amely 1000-nél több alkalmazottnak adott munkát.

Az alkalmazottak megoszlása az alkalmaztatás módja szerint a következő volt:

Tisztviselők	19.895	Inasoké	16.110
Művezetők	6.863	Otthon dolgozó munkások	
Szolgák	5.303		11.360
Gyári munkások	373.665	Fegyenc munkások	815

A tisztviselők közül volt:

Kereskedelmi tisztviselő	14.490	vagyis	72,8%
Műszaki tisztviselő	5.068	„	25,5%
Egyéb tisztviselő (gyári orvos, tanító stb.)	337	„	1,7%

A nőtisztviselők száma rohamosan emelkedik, ami kitűnik abból, hogy a tisztviselők között volt nő:

1901-ben	528	(4,9%)
1906-ban	1.201	(8,3%)
1910-ben	2.450	(12,3%)

A gyári jelleg meghatározásának tágkörű értelmezését mutatja a fentebb említettekén kívül az is, hogy 750 üzem tisztviselőt, 833 pedig művezetőt egyáltalán nem alkalmazott s 952 üzemnek sem tisztviselőre, sem művezetőre nem volt szüksége, vagyis a telepek 52,7%-a (szám szerint 2.535), amelyek a munkások ötödrészt, 83.069 munkást foglalkoztattak, tisztviselőt, művezetőt nem alkalmazott.

A munkások életkorának vizsgálatából azt látjuk, hogy a fiatalok munkások száma állandóan nő. A telepen dolgozó munkások száma életkor szerint a következőként oszlott meg:

Év	A felnőtt	16—17 éves	14—15 éves	14 éven aluli
	gyári munkások száma (és százaléka)			
1910	314.411 (84,2%)	35.526 (9,5%)	19.605 (5,2%)	4.123 (1,1%)
1906	248.553 (85,5%)	25.333 (8,7%)	14.336 (4,9%)	2.620 (0,9%)
1901	192.861 (86,9%)	17.438 (7,9%)	9.619 (4,3%)	1.905 (0,9%)

A fiatalok munkások száma növekedésének egyik okát az indokolás abban látja, hogy „a vállalkozók olcsóbb munkaerő alkalmazására törekednek” (60*. old.) ... De a tanoncok száma is jelentékeny emelkedést mutat, ami 1906—1910 között 27,2%-ot tett ki. Az otthon dolgozó munkások száma 6.948-ról 11.360-ra (63,5 %-kal) növekedett, azonban az indokolás szerint „idevonatkozó adataink megbízhatóságához jogos kétség fér” (62*. old.). Ismételten

csak azt állapíthatjuk meg, hogy a „hatalmas föllendülés” főtételének igazolását erőszakoló igyekezet szükségképpen maga után vonja a hasonló megbízhatatlanságokat.

A nőmunkások arányszáma ugyancsak növekedést mutat. A telepen és otthon dolgozó munkásokat, valamint az inasokat együvé fogalva azt látjuk, hogy 300.616 férfimunkás (74,9%) mellett 1910-ben 100.519 nőmunkás (25,1%) dolgozott, míg 1906-ban a megoszlás a következő volt: 236.115 férfi (76,1%) és 74.341 nő (23,9%).

Nem érdektelen adata a statisztikának, hogy míg a népszámlálás szerint a 20 éves és idősebb népességnek 1900-ben 72,8%-a 1910-ben 72,3%-a volt házas, addig az üzemi statisztika szerint a 18 éves és idősebb munkások számából 1901-ben 58,5%, 1910-ben pedig 57,0% esett a házasokra.

Az adatgyűjtés körébe vont 4.771 telepből csupán 3.293 (69,0%) volt üzemben egész éven át, bár az állandó üzemek sorába sorozták azokat is, ahol a munka esetleg csak 250 napon át folyt. Az üzem szünetelésének okai közt csupán 2,4%-ban szerepel a sztrájk és kizárás, míg 22,0%-ban a munkahiány, 4,0%-ban a munkashiány, 34,7%-ban a kedvezőtlen időjárás (vízhiány, fagy stb.), 0,6%-ban a tüke- és 7,7%-ban az anyagihiány stb. A sztrájkmozgalmak csökkenése az indokolás szerint „részen a munkaadók szervezkedésére, részen arra a természetes okra vezethető vissza, hogy egyrészt az ipari munkásság jelentékeny hányada a korábbi évek küzdelmeiben kivívott eredmények folytán úgy gazdasági, mint hatalmi jellegű kívánalmainak egy részét teljesítve látja, másrészt az eddigi mozgalmak számos keserű tanulsággal is szolgáltak, miért is a munkásság a munkaviszony további rendezését munkaadóival mindig gyakrabban igyekszik békés utón elintézni” (81*. old.).

Az indokolás a munkaidőre vonatkozó részen ismerteti az egyes országok törvényhozásának a munkások (beleértve a nőket és a fiatalkorúakat is) maximális napi munkaidejének szabályozására vonatkozó rendelkezéseit s a magyar statisztikai anyag ismertetése után a következőket mondja: „Bátran állíthatjuk, hogy a magyar ipar viszonyait figyelembe vevő idővédelmi munkástörvény a tényleges állapotokon nem túlsók rendszabályozni valót találna s így üdvös célját minden rázkódtatás nélkül érné el.” (93*. old.)

A gyári munkások ugyanis átlagos napi munkaidő szerint a következőképpen oszlanak meg az egész munkásság %-ában:

Munkaidő	Télen		Nyáron		Évi átlagban	
	1906	1910	1906	1910	1906	1910
11 óras vagy hosszabb	9.9	7.9	17.7	17.1	13.8	12.5
10—10½ óras	57.9	57.4	58.2	58.7	58.0	58.0
9½ óras, vagy rövidebb	32.2	34.7	24.1	24.2	28.2	29.5

A szünetek levonásával 14 óras, vagy annál hosszabb munkaidő mellett télen 101 munkás dolgozott 359.443 közül, nyáron pedig 1.400 (0,4%) 365 ezer közül.

Éjjeli munkát 1.410 gyárban végeztek, még pedig 752 telepen (53,3%) állandóan, 415 telepen (29,4%) csak az év bizonyos részé-

ben, 243 telepen (17,3%) pedig csak a termelés bizonyos szakában. Az éjjeli munkát állandóan végző telepek 26,9%-a, 202 telep, az élmezési és élvezeti ipar körébe tartozott. Az éjjeli munkaidő tartama ipartelepek szerint a következőképpen oszlott meg:

Munkaidő	1901	1906	1910
10 ¹ / ₂ -12 órás	71,5	62,6	60,3
8 ¹ / ₂ —10 órás	19,3	26,2	24,5
8 órás, vagy rövidebb	9,2	11,2	15,2

Az éjjeli munkát végző női és 18 évesnél fiatalabb férfi-munkások száma a következő volt 1910-ben:

Női munkások :

Korosztály	Szám	A megfelelő korcsoport %-ában
Felnőtt	1.955	3·3
16—17 éves	937	5·1
14—15 „	160	1·5
12—13 „	11	0·5
Összesen ...	3.063	3·3

Fiatal férfimunkások :

16—17 éves	2·950	17·1
14—15 „	631	7·1
12—13 „	47	2·7
Összesen ...	3.628	13 0

A munkabérekre vonatkozó fejezet legelsőbbben arról számol be, hogy a tisztviselők fizetésének összege az 1900. évi 24,87 és az 1905. évi 34,77 millió koronáról 1909-ben 5092 millió koronára emelkedett. A gyarapodás tehát az utolsó négy évben 46,4%-nak felelt meg. Ha a tisztviselők fizetéséből különválasztjuk a részvénytársaságok tisztviselőinek fizetését, az így nyert adatok is azt bizonyítják, hogy a részvénytársaságoknak a nagyipari termelésben való részvétele egyre fokozódik. A részvénytársaságok tisztviselőinek fizetése ugyanis a fenti három évben 13,07, 18,30 és 30,11 millió koronát (a fizetések végösszegéből 52,5, 53,9 és 59,1%-ot) tett ki.

A tisztviselők közül 2400 koronánál kevesebbet keresett 1901-ben 6.986 (a tisztviselők számának 65,1%-a), 1906-ban 8.841 (61,4%) és 1910-ben 10.885 (54,7%). A tisztviselők összes évi fizetéséből, az utolsó fölvétel szerint 15,90 millió korona (a fizetések 31,2%-a) esett a 2400 koronán alul keresőkre. Eszerint a 2400 koronánál kisebb fizetésű tisztviselők átlagos évi fizetése mindössze 1460 koronát tett ki, míg a 2400 koronánál nagyobb fizetésűek átlagos évi fizetése 3887 korona volt.

A munkások 63,4%-a hetenként, 20,5%-a félhavonként, a többi ennél nagyobb időközökben kapta bérét. A bérfizetés módja a munkások százalékarányában így oszlik meg: órabéres 13,9, napi-béres 32,7, hetibéres 12,2, havibéres 5,3, darabbéres 9,8, szakmányban (akkord) dolgozik 26,1%. Az órabérrendszert a munkáltatók, a jelentés megállapítása szerint (111* o.), „a munkaidő

leszállítására irányuló törekvések ellensúlyozása céljából honosították meg”; főleg a gépgyártásnál, a vas- és fémiparban s a vegyészeti iparban van elterjedve. A szakmánybér fokozatos háttérbeszorulását (a csökkenés 1901-től 1909-ig 2,5%) a jelentés azzal indokolja, hogy előnyei mellett hátrányos oldalai is mindinkább bebizonyulnak; így „a munkások kifogása a szakmánymunka ellen először az, hogy a családos és általában bármely okból szorgalmasabb munkások egészségük rovására túlsókat dolgoznak, miáltal a munkanélküliek számát is szaporítják, másodszer az, hogy a munkafolyamat váratlan akadályai a munkások rovására okoznak idővesztéseget”.

A kifizetett munkabérekre vonatkozó adatok közlésénél a jelentés fölpanaszolja, hogy az adatszolgáltató felek érdekeltek, az összegyűjtött adatok tehát bizonyos fokig megbízhatatlanok lévén, a tüzetes statisztikai megvilágítás nehézségeibe ütközik. Ennek szemmeltartásával kell tehát az adatokból a következtetéseket levonnunk. A munkabérek nagysága szerint a munkások a következő csoportokba oszthatók:

A hetibér nagysága	A férfi		A női		A férfi		A női	
	száma	gyári munkások % -a	száma	% -a	száma	tanoncok % -a	száma	% -a
6 kor.-nál kevesebb	6.324	2·2	9.926	10·8	7.216	47·8	660	65·0
6—10 kor.	22.105	7·8	31.753	34·6	3.745	24·8	234	23·1
10—14 „	46.749	16·6	29.718	32·4	808	5·4	22	2·2
14—20 „	79.717	28·3	17.661	19·3	235	1·6	—	—
20—30 „	72.311	25·7	2.197	2·4	49	0·3	—	—
30—40 „	32.489	11·5	279	0·3	—	—	—	—
40—50 „	14.218	5·1	47	0·1	—	—	—	—
50—60 „	5.213	1·9	15	0·0	—	—	—	—
60—70 „	1.778	0·6	—	—	—	—	—	—
70 kor.-nál több	683	0·2	—	—	—	—	—	—
Bért nem kapott	—	—	—	—	3.042	20·1	99	9·7
A bér ismeretlen	379	0·1	103	0·1	—	—	—	—
	281.966	100·0	91.699	100·0	15.095	100·0	1.015	100·0

A munkások számának 6,2%-a tehát olyan munkásokra esik, akik hetenként 6 koronánál kevesebb, 14,8%-a olyanokra, akik hetenként 6—10 korona, 19,8%-a olyanokra, akik 10—14 korona, végül 25,1%-a olyanokra, akik hetenként 14—20 korona bért kaptak. Heti 20 koronánál magasabb bére csupán a munkások 34%-ának volt. Az egyes bércategóriák létszámának az illető átlagbérrrel való szorzatából 7,28 millió koronában állapíthatjuk meg a heti bérkereset összegét, amiből viszont az átlagos napibér kiszámítható. A magyar gyári munkás átlagos napibére volt:

1901-ben	2,58 K		
1906-ban.....	2,85 „	az emelkedés	10,5%, végül
1910-ben	3,14 „	„	„ 10,2%.

Ezek a számok azonban az 1910 október 1-én tényleg dolgozó munkásokra vonatkoznak s így az évi kereset kiszámítására teljesen alkalmatlanok, hiszen a munkanélküliség, betegség, üzemszünetelés munkabérvesztését (az Állami Munkásbiztosítási Hivatal 1910. évi jelentése szerint egyedül a baleset következtében elvesztett

munkanapok száma 529.286-ra rúgott! L. II. kötet, 190. old.) nem veszik számításba. A valósághoz bizonyára közelebb járnak az Országos Munkásbetegségélyező Pénztár adatai, amelyek szerint a betegség esetére biztosított tagok átlagos napibére 1909-ben 2,38 koronát, 1910-ben pedig 2,42 koronát tett ki (L. az 1910. évi jelentés II. kötetének 120. oldalát), viszont ezek az adatok a kisipar bevonásával az egész iparra vonatkoznak.

A bérvizonyok egyébként a jelentés szerint állandóan, bár mérsékelten javulnak. Ugyanis a kereset volt:

Bércsoport	A munkások %-a		
	1901	1906	1910
10 koronánál kevesebb ...	29·1	22·7	18·8
10—14 korona... ..	23·1	22·1	20·5
14 - 20 „	21·4	24·9	26·1
20—30 „	14·9	18·6	19·9
30 - 40 „	4·8	7·7	8·8
40 - 50 „	1·6	2·6	3·8
50 koronánál több	0·7	1·1	2·0

A fizetést kapott munkások 7,4%-ának béréből „zene, iskola és templom” címen, 1,4% béréből pedig büntetés címen bizonyos összegeket a bérfizetés alkalmával levontak. Előlege a munkások 11,9%-ának volt.

A munkásjóléti intézményekről nem sok mondanivalónk van. Elég, ha megemlítjük, hogy a vállalatok 42,6%-a tartott fenn valamilyenes munkáslakásokat; a munkások számára átengedett 32.381 lakásból 25.746-ot (79,5%) díjtalanul, a többit bérfizetés fejében használták a munkások.

Ha általában a jelentés adatai arra a meggyőződésre vezetnek, hogy a magyar ipar fejlődése igen mérsékelt ütemű, az iparosodás szép legendája még mindig csak legenda, hogy hiába működik a kormány pártpolitikájának öröme az „iparfejlesztés” szubvenciók pénztára, — még jobban megerősíti ezt a fölfogást, ha a gyáripár területi megoszlásának adatait vesszük szemügyre.

Budapesten a Magyar birodalom népességének csak 4,22%-a él, a gyári jellegű ipartelepeknek ellenben 20,3%-a, a munkások 24,0%-a, a motorikus lóerő 21,8%-a található a fővárosban s a kifizetett munkabérek 33,7%-a esik a fővárosi üzemek munkásaira. Ha a környék 13 községét is Budapesthez számítjuk, a főváros részesedésének aránya még feltűnőbb lesz: az ipartelepek számából 22,7%, a munkásokból 27,7%, a motorikus lóerőből 25,4% a tisztviselőik fizetéséből 46,1% (a környék nélkül 42,0%), végül a kifizetett munkabérek közül 35,8% (a környék nélkül 31,3%) esik a fővárosra és elővárosaira. A gépgyártás és ruházati ipar munkásainak fele, a sokszorosító ipar munkásainak kétharmada Budapesten dolgozik. A munkásság bérvizonyai itt a legtűrhetőbbek. Míg ugyanis a jelentés szerint a munkabér országos átlaga heti 18,8 korona, Budapesten ez a szám 24,5 koronára emelkedik, viszont a törvényhatósági joggal fölrüházott városokban 17,8 koronára, a vármegyék-

ben pedig 168 koronára csökken. A heti 50—60, 60—70 és 70-nél több koronát kereső munkások 56,9, 53,6 és 57,7%-a a fővárosra esik.

Tízezer lakosra esett:

	ipartelep	tisztviselő	munkás	mótorikus lóerő	évi munkabér ezer kor.-ban
Budapestn	11·0	88	1.116	1.494	1.312
A tvh. városokban	6·8	30	544	731	448
A vármegyékben	1·5	4	124	197	87
A Magyar birodalomban	2·3	10	195	289	164

Az 1907. évi német birodalmi foglalkozásstatisztika szerint az ipari munkások (B főcsoport) közül a férfiak 23,5%-a, a nők 29,0%-a esett a százezer lakosnál népesebb nagyvárosokra (l. *Reichsarbeitsbl.* 1913. évi 521. old.), ami kb. megfelel a magyar adatoknak. Míg azonban Magyarországon az egyetlen Budapestre halmozódik az ipari tevékenység zöme, addig Németországban a számos nagyváros között az elosztódás sokkal természetesebb.

Magyarország relative tehát — sajnos — még mindig csaknem ugyanott áll a külföldhöz képest az ipar tekintetében, mint 1842-ben, amikor Fényes Elek megállapította, hogy Ausztriában minden 13-ik ember műiparból él, míg Magyarországon csupán minden 89-ik. Ha gyáraink és ipartelepeink száma, amelyet Fényes — a papirosmalmokkal, üveghutákkal, hámorokkal együtt — 453-ra tett, azóta (!) meg is tízszerződött, az országban még mindig túlteng a mezőgazdasági elem gazdasági érvényesülése. Az iparosodás tendenciái még mindig csak gyöngén éreztetik hatásukat. Ami emelkedés van is, az tekintélyes részben az ország lakossága számbeli növekedésének tulajdonítható, ami 1900 és 1910 között — az 1910. évi Statisztikai Évkönyv szerint — 8,5%-ot tett ki. „Hatalmas föllendülés”-ről tehát beszélni nem lehet és mindaddig a jövőben sem várhatunk nagy fellendülést, amíg az agrárizmus föl nem ismeri azt az igazságot, amelyet Győry Sándor „földmérő s a magyar tudós társaság rendes tagja” a *Tudománytár* 1834. évi harmadik kötetében megjelent igen hosszú (négy és fél sornyi) című tanulmányában (96. old. „Igaz-e azon panasz” etc.) már fölismert: „Az erőművek használása és közeledés könnyítése, a' földművelést és általános termesztő ipart előmozdítja. A' régi beszítt balvélemények' maradványa némellyekben, hogy ál bölcseséggel mintha valami fontos különböztetést akarnának tenni, a' nemzeteket, országokat, tartományokat természetökre és készítőkre (*productivum et manufactoriale*) osztják. Seholy sem reménylhetni a' földművelés és termesztő erő' egész kifejlését, hol egyszersmind a' készítő ipar, a' közlekedés könnyűsége és népesedés elébbre nem halad.”

Ha majd ez a nyolcvankét esztendő magyar igazság átmegy az ország kormányzatának meggyőződésébe s az agrárius érdekek uralkodó befolyása megszűnik, nem lesz szükség szubvenciókra, fölösleges lesz a mű-iparpártolás, azok a hatalmas társadalmi és gazdasági erők, amelyek más országok iparosodását végrehajtották, nálunk is maguktól átalakítják az ország struktúráját.

A statisztikának a munkásvédelem szempontjából számításba jövő adatai a viszonyoknak ugyancsak lassú, bár állandó, javulásáról tanúskodnak. Ezt a javulást azonban a törvényes intézkedések alig-alig segítették elő: a változást ugyanazok a hajtóerők hozták létre, amelyek elnyomása az iparosodás rohamos érvényesülését mindaddig megakadályozta. Györy Sándor „földmérő” 82 évvel ezelőtt már ezt az igazságot is fölismerte, amikor megállapította, hogy „az eröművek a' dolgozó népnek valóságos áldásul vannak, 's annak jobblétét eszközlik. Ugyan is... kétséget nem szenved... c) Hogy a' napi bér azonban rendesen alább nem száll, sőt inkább emelkedik: ezen... körülményeknek összefüggéséből szükségképen kell következtetni, hogy így mindig több több dolgozók mindig több több életjavaiban részesülhetnek, 's a' társasági körben valódi boldogabbakká lehetnek”. (100. old.)

Nyolcvankét esztendő nagy idő, — de az igazságok nyolcvankét esztendő után is igazságok maradnak. Csakhogy Magyarországon a tudományos fölismerések törvényszerű állandóságánál is akad állandóbb jelenség: az uralkodó politikai rendszer változatlansága, amely fölött szintén hiába sodródott el annyi évtized minden vihara és minden tanulsága . . .

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Új hang a diplomáciában

Az a régi szállóige, hogy Ausztria mindig elkésik egy gondolattal, jórészt diplomáciájának tehetségtelenségében és teljes tájékozatlanságában lelte alapját. Külföldön levő követeit csak az udvarok intrikái és az előkelő körök viselt dolgai érdekelték. A gazdasági és szociális átalakulások nagy tényei teljesen elkerülték figyelmüket és minden ily okból beállott változás készületlenül találta őket. Tagjai a legfelsőbb tízezerből kerültek ki és az a kevés számú polgári származású egyén, aki soraiba emelkedett, mihamar hozzájuk idomult és származásának alacsonyosságát az előkelő viselkedés túlzásával és minden külföldi demokratikus áramlat lekicsinylésével igyekezett feledtetni. Ugyanez a szellem uralkodott a külügyek központi irányításában is. Hogy sikeres külpolitika elsősorban helyes belpolitikát tételez fel, hogy külföldön az államnak nem képviselőinek előkelő származása és feudális szokásai adnak tekintélyt, hanem megszilárdult belső viszonyok, a gazdasági és kulturális erő, ez a szempont a külügyminisztériumban ismeretlen volt. Csak Beust gróf — aki Szászországból jött és így elfogulatlanabb volt, mintha a bécsi légkörben nevelkedett volna — ismerte fel ennek az elvnek jelentőségét és Ausztria lehanyaglott külföldi presztízsének helyreállítására elsősorban a magyarokkal való kiegyezést tartotta szükségesnek, Ausztriában pedig liberális kormányzat mellett szállott sakra. Andrássy személyének kiválósága a rendszer gyöngeségeit — mely ellen ő nem is tett semmit — nem szüntette meg és mihelyt távozott a Ballplatzról, a munka egészen a régi kerékvágásban haladt tovább. Konzuljaink túlnyomó része is, kik közgazdasági érdekek szolgálatára hivatvák, abba helyezi becsvágát, hogy hamisítatlan diplomatának higyjék. A gazdasági eseményekről rendszerint tájékoztatlanok, jelentéseik többnyire külföldi államok hivatalos nyomtatványainak kivonatai.

Aehrenthal külügyminisztersége, Ferenc Ferdinánd befolyása folytán új irányt jelzett: a Monarchia külföldi tekintélyének belső reformokkal való alátámasztását. Az általános választójog Ausztriában törvénnyé, Magyarországon pedig kormányprogrammá vált. Ez a föllendülés rövid ideig tartott, mert a Balkánpolitika eredményes lendületét derékban törte le az osztrák és magyar agrárok makacssága, akik minden vámpolitikai közeledést meg hiúsítottak. A magyar általános választójog is eltűnt az osztályparlament sülyesztőjén.

Ennek az irányzatnak újabb képviselője szólalt meg azokban a levelekben, melyeket *Az Est* március 30-i számában közölt. Írójuk Pottere György, a külügyminisztériumba beosztott konzul. A levelek megírására az adott okot, hogy valamely hadsegélyezési ügyből kifolyólag egyik magyar főszolgabíró panaszt emelt amiatt, mert a hivatalos kiadványokban a magyar nemzeti lobogó nem lett megfelelő elhelyezést, lényegesen tartalmuk pedig az, hogy

„a háború megtaníthatott bennünket arra, hogy a közjogi szörzsálhasogatásokat végre abba kell hagyni. Szorosan össze kell fogni Ausztria népeivel és belső önállóságunkat megtartva, nagy, hatalmas, modern és művelt birodalmat kell alakítani, amelynek oltalma alatt édes hazánk szociális téren és gazdaságilag végre fel fog virulni . . . A közjogi és nemzetiségi kérdések beteges előtérbe szorításában veszély rejlik. Ezek a kérdések mindinkább elévülnek és helyükbe lépnek az imperialisztikus, közgazdasági és szociális kérdések . . . A világ jövője a gigantikus, hatalmas imperiumoké . . . Mi nekünk egy nagy, erős, céljaiban egységes birodalmat kell alakítanunk, amely központosítja a Duna medrében és a Balkánon élő nemzetek egész kulturális, közgazdasági és katonai erejét nagy eszmék szolgálatában.” Ez a cél azonban csak úgy érhető el, „ha sikerül a jelenleg uralkodó társadalmi rétegeket széjjel röpeszteni és akkor a magyar elem még hivatva lehet ezen alakulásban levő világbirodalomban igen előkelő és fontos szerepet játszani.”

A levelek körül a cikkek egész áradata indult meg és nacionalista lapjaink dühvel támadták az írókat, valamint a külügyminisztériumot is, amelynek köréből ily nézetek büntetlenül napvilágra kerülhetnek.

Azt hisszük, nem kell e leveleknek túlzott jelentőséget tulajdonítani. Azt kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy a bennök megnyilatkozó irányzat a diplomácia vezető köreinek hangulatát helyesen fejezi ki. Lépten-nyomon hallunk és olvasunk igen előkelő helyekről származó oly kijelentéseket, amelyek ezt a gondolatot ismétlik. Az most az új jelszó, hogy kicsinyes nemzetiségi és közjogi torzsalakodások helyett nagy szociális és gazdasági kérdéseknek kell következnük; ez a világháború legfőbb tanúsága és a fejlődés útjában áll az, aki az eddigi politikát akarja folytatni.

Ha a Monarchia vezető köreinek meggyőződése teljesen abba az irányba fordulna, hogy külső tekintélyt csak nagyszabású belső gazdasági és szociális politika adhat, akkor az irányváltást örömmel kellene üdvözölnünk. De igen kevésbé valószínű, hogy ez a remény valóra váljon. Már pedig a közelmúlt tapasztalatai különös óvatosságot tesznek szükségessé. A választójog felülről indult ki, hogy a koalíciónak közjogi követeléseit ellensúlyozza. Mihelyt a koalíció követeléseit elejtette és Tisza István megmutatta, hogy a legmesszebb menő katonai követeléseket is lehetséges kényelmes úton parlamenti államcsíny segítségével teljesíteni, az általános választójogot felülről elejtették és a törvénytárba Tisza választójoga került be. Az osztrák-magyar diplomácia összetétele kizárja azt, hogy demokratikus és gazdasági reformok következetes keresztülvitelét őszintén támogassa. Tagjai túlnyomóan az uralkodó osztállyal állanak érzelmi és gazdasági közösségben. A mai diplomáciai rendszer éppen abban áll, hogy országok sorsát néhány ember a nyilvánosság kizárásával

és minden demokratikus ellenőrzés híjján irányítja. Nem várható tehát tőle, hogy az osztályuralmat, mely létezésének legfőbb alapja, gyöngíteni és ezzel saját létét veszélyeztetni törekedjék. A világháború nemcsak arra tanít, hogy a közjogi torzsalkodások idejüket múlták, de arra is, hogy a diplomáciának és a külügyi politikának demokratikus reformja nélkül békés haladás egyáltalában nem lehetséges.

A világháború a magyar nemzet tekintélyét nagy mértékben emelte, és katonai rátermettségének bebizonyítására kellő alkalmat adott. Rengeteg az a véráldozat is, amit a magyarság ebben a háborúban hozott. Ezek az események erősen növelték a nemzeti önértéket, mely már most is a magyarság nagyobb érvényesülését sürgeti. Mint minden háborús eszmeáramlat, ez is csak oly kívánságokat hozhat világra, melyek nacionalista jelszavakból fakadnak. A nacionalizmusnak pedig nem közgazdasági és szociális reformok, hanem közjogi vívmányok és a nemzetiségi uralom kellenek. Az áramlat napról-napra minden új magyar haditettrel növekszik és erősödik. Ezt érzik a diplomácia körében is és két módon akarják ellensúlyozni. A magyar közjoggal szemben új osztrák-magyar imperialisztikus közjogot állítanak szembe, másrészt pedig a bevált eszközt akarják ismét foganatba venni és demokratikus reformok rémét festik a falra. Az első mód azért veszélyes, mert az ellenhatást és a felháborodást fokozza, az új birodalmi közjog túlzásai és elbizakodott gögje csak a magyar közjogi politika híveinek táborát növeli. Ami pedig a demokratikus reformokkal való manőverezést illeti, nagyon valószínű, hogy ismétlődni fog a választójog körül szerzett tapasztalat, létrejön egy újabb kiegyezés s a magyar uralkodó osztályok vagy feladják teljesen közjogi követeléseiket, vagy a koalíció példájára látszatvívmányokkal elégednek meg, viszont a vezető katonai és diplomáciai körök átengedik Magyarországnak népét sorsának.

Lehet, hogy a világháború szörnyű tanulságai mégis tisztítólag fognak hatni. Lehet, hogy a helyzet súlya alatt Magyarország újjászületésének műve felülről jövő nyomásra indul meg. Lehet.....
De azért mégsem vehetjük ezt az új irányt komolyan. Tettek és nem jelszavak kellenek.

Szende Pál

Eötvös Károly

A magyar anekdota irodalmi, társadalmi és néplélektani jelentőségét még eddig nem vette észre senki, pedig bizonyos, hogy több dologra ad felvilágosítást, mint akárhány filológiai aprólékoskodás: meg lehetne belőle ismerni egy-egy kor élet filozófiájának alapvonalait, társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyát és egymást-értékelését, az irodalom olyan vonásait, melyek a szokásos módszerekkel meg nem közelíthetők. Az anekdota az úri osztály népköltészete épp úgy, mint a népmese a népé s amilyen hatással a népdal, népballada volt a műköltészetre, ahhoz hasonló az anekdota hatása a prózai elbeszélő irodalomra. Jókai elbeszélő módja, jellem-ábrázolása, sőt egy s más tekintetben még komponálási módszere sem érthető meg teljesen és

mélyen a magyar anekdota hatásának, mint tényezőnek számbavétele nélkül. Ugyanígy áll a dolog Mikszáthtal és Baksay Sándorral is. Eötvös Károlyban pedig egyenesen a magyar anekdota törekedett irodalmi formába alakulni.

Eötvös Károly a maga kora leghíresebb és legkitűnőbb anekdotázója volt. Ebben a tekintetben egyenesen átvette Deák Ferenc szerepét. Ősi tradicionális magyar dolog ez. A régi magyar úrnak, aki mindenféle művészettől elzárva, könyvek és más művelt szórakozások nélkül élt kúriájában, ez volt a tulajdonképpeni irodalma: asztalnál, borozgatás közben összeültek az urak és versenyre keltek, ki tud több és jobb adomát; külön, egyéniségekhez szabott anekdota-mondási stílusok képződtek ki, a kiváló anekdotázó tehetség társadalmi szerepet, népszerűséget, bizonyos tekintélyt is szerzett az embernek, nem egy úri ember csinálta meg ennek segítségével a karrierjét. A már meglevő anekdota-kincset jó emlékező tehetséggel megőrizni, variálni, aktuális dolgokhoz és személyekhez fűzni, az előadásmódban a hatásokat diszkrét, önkénytelen vagy önkénytelennek látszó fordulatokkal árnyalni, még a beszélő hangnak modulálásával is előkészíteni a csattanót, kiemelni a lényeges részleteket, felkelteni a közvetlenségnek, az ötlet hirtelen, most e pillanatban kipattant voltának illúzióját, hatalmába keríteni és hatalmában tartani a hallgatót — ebben állott az anekdota-mondó művészete. Eötvös ebben páratlan mester volt. Aki nem lehetett ennek tanúja a magán-társalgásban, próbákat kap belőle országgyűlési beszédeiből és könyveiből.

Soha még író nem írt annyira élőszóval, mint ő. Írása a legteljesebb közvetlenség, amely már az irodalom rovására is megy. Minden írott munkája úgy hat, mintha tulajdonképpen asztalnál, bizalmas társaságban mondta volna el, a pillanat hatása alatt, minden egyéb megfontolás és számítás nélkül, gyönyörködve a saját elbeszélésében, ahogy egyik ötlet kergeti a másikat, egyik rázúfolódik a másikra, ahogy a képzet- és emlék-asszociációk hozzák magukkal. Az elbeszélő minduntalan megfélemedezik hallgatóságáról is; nem a reá való hatás szándéka működik benne, hanem csak a saját magában, elméje játékában, hangja változataiban való gyönyörködés, — egészen *art pour l'art* beszél. Nincs meg még az írói felelősség-érzet sem, külső vagy belső igazsághoz való ragaszkodás, valóság és képzelet, történelem és kitalálás összefonódik, hosszas kitérések illesztődnek be az előadás folyamába, sokszor a kitérés válik fődologgá, annak folyamatán halad tovább, megfélemedezve az eredeti tervről vagy eredetileg fölvetett témáról, az elbeszélés. Az élőszóval beszélőre nézve nem áll fenn a kompozíció kényszere, ő neki csak a részlet-hatás, a hallgatónak az elmondás pillanatában való magához-rögzítése a fontos, nem az egész, — a beszélgetés pillanatnyiségében nem ér rá a hallgató az egésznek arányaival, architektúrájával törődni. Innen van Eötvös írásainak korlátlan csapongása, teljesen komponálatlan volta, — nála csak véletlenül, magából, a dolgok belső természetéből folyólag alakul ki az elmondandóknak valamelyes alaprajza, valami, ami komponált formának látszik. A megjelenés pillanatában, különösen újságban, napról-napra vagy hétről-hétre olvasva, ez fokozta az írások

népszerűségét, de a később-olvasók számára már nagy hátránya volt s főoka annak, hogy Eötvös munkái aránytalanul hamar vesztik el közönségüket. Az írói munkát legelső sorban a kompozíció szigorú zártsága tartja fenn; ha egy munka kelletténél hamarabb elavul, rendszerint a kompozíció hiányai miatt avul el.

Eötvös írásainak túlnyomó része a magyar élet elmúlt korszakainak emlékét támasztja fel. Maga is, egész típusa és lelki berendezkedése egy régi, elmúlt világból maradt ránk, a forradalom előtti idők világából. A régi magyar fiskálisok fajtájából való volt, akik a birtokos magyarság esze voltak, mindennemű bonyodalmas ügyeinek elintézői, jogrendszerének és ebből sarjadtt egész világnézetének gondozói, alkalmazói és fejlesztői. Mint jogász is, gondolom, teljesen a régi magyar jog levegőjében élt, abban a levegőben, amelyből Deák Ferenc is kikerült. Eötvös, úgy tudom, nem is szerette az új, modern magyar jogfejlődést, idegennek érezte s annyiban talán igaza volt, hogy újabbkori berendezkedésünk lehetett volna több tekintettel az évszázadok fejlődéséből kialakult speciális magyar életre s nem kellett volna annyira teljesen odadobnia magát a külföldi, idegen népek jelleméből és fejlődéséből alakult rendszereknek. Mint író, Eötvös teljesen a régi világban élt, a régi falusi magyarság hangulatait és típusait tudta csak igazán átélni és ábrázolni — ezért van írásának az a különös memoire-szerű jellege. Nem használhatók memoire-módra, biztos hitelű forrásmunkául adatok, tények dolgában, de a múlt század közepe-táji magyarság életmódjára, a világról való fogalmaira, lelki és társadalmi alkatára megbecsülhetetlen felvilágosítást adnak, olyan ember felvilágosításait, aki az elmúlt kornak, ha testileg ivadéka, de lelkileg kortársa volt. Ebben a tekintetben az övénel csak Jókai életműve fontosabb. Politizálása is a negyvenes évek ellenzéki politizálásához hasonló, erősen megvan benne az *extra Hungariam, non est vita* szelleme: csakis és kizárólag a magyar világot látta maga előtt, idegenkedéssel, sőt megvetéssel nézett mindent, ami külföldi, számára a magyarság a népek óceánjában magában álló sziget volt, amelynek partjainál megtörik minden máshonnan jövő hullám. Magyar beszéde és írása is illetetlen volt minden idegenségtől, — még olyan idegenből jött fogalmaktól is, amelyekkel mai kultúránk, mint befogadott tulajdonaival él. A forradalom előtti magyarság kultúrája szívódott csak fel az ő stíljében.

Fényes tehetsége, a közvéleményre való időnkint roppant nagy hatása, rendkívüli tudása a magyarság dolgaiban a maga korának egyik legjelentékenyebb reprezentálójává teszik, de életének eredményei mégsem állanak arányban képességeivel. Nem tudott az lenni a magyar életre nézve, ami lehetett volna, — részint egyénisége sajátságai, részint egy általános természetű ok miatt. A régi magyar intelligenciának egy a magyar fejlődésben nagy fontosságú, becses és érdekes típusa nyilvánult meg benne, mint körülbelül utolsónak maradt képviselőjében, — de ez a típus ő nála már a dekadencia, a feloszlás állapotában mutatkozik.

Schöpflin Aladár

A szociáldemokrácia válsága

Nehéz volna annak, aki a német szociáldemokrata parlamenti frakció szakadásának okait a nyilatkozatok és ellennyilatkozatok, a határozatok és ellenhatározatok áradatából akarná kikutatni, tiszta képet alkotnia az igazi indítékokról. Mert — a szélső jobbon és a szélső balon álló kis töredékek kivételével — az elszakadt kisebbség és a nagy többség egyformán ugyanazokra az elvekre, ugyanarra a programra, egyformán Marx és Engels nevére és hagyományaira hivatkozik a maga igazolására. Egyik sem ismeri el, hogy hűtlen lett az osztályharchoz vagy az internacionalizmushoz és mindkettő azt vallja, hogy a veszedelemben forgó hazát védi csak és internacionalizmusa nem jelent közönyösséget nemzete iránt; mindkettő azt hirdeti, hogy parlamenti képvisellete osztályképviselést tovább is és hogy állásfoglalását az állammal és a többi párttal szemben a munkásosztály érdeke szabja meg. Szóval: nem a magántulajdon, nem az osztályharc, nem a parlamentarizmus, nem az imperializmus tekintetében vallott elvi különbségek választják el egymástól a többséget és kisebbséget, hanem a mai helyzetben követendő taktika különböző megítélése. Ahogy a *Vorwärts* számtalan, a helyzetet inkább bonyolító cikkei egyikében (ápr. 6-i számában) be is vallotta, mondván:

„C s a k i s arról térnek el szögesen a nézetek, miben áll a proletárság történeti hivatása ezekben a felelősségterhes végzetes órákban. Míg az egyik irány a polgársághoz való csatlakozásban, a politikának a nacionalista vágányokra terelésében, az összes, különlegesen proletár és szocialista elveknek és köteleességeknek a haza védelmének úgynevezett kötelessége mögé szorításában látja az idők parancsát (*das Gebot der Stunde*), addig a kisebbség azt a nézetet vallja, hogy sohasem volt elvileg szocialista, önálló proletárpolitika szükségesebb.”*

És ennek megfelelően, logikusan a *Vorwärts* a leghatározottabban tiltakozik az ellen, mintha a kisebbségnek pártbontó szándékai volnának. Ellenkezőleg:

»A kisebbség ismételten kijelentette, hogy a pártegységet a párt legmagasabb és legbecsesebb kincsének tartja, és senki lojális ellenfélnek nem szabad e fogadkozás becsületességében és komolyságában kételkedni.»

Valóban csak a mai helyzetnek végzetes komolysága magyarázza meg ily nézetek mellett a pártbontást. A háború után tehát újra egyesülnek a töredékek s minden a régi kerékvágásba zökken? Avagy más jelentősége is van a szakadásnak?

Azt hisszük, hogy a mai két töredék újra egyesülni fog s hogy a mai szakadás másnemű feszültség kisülése. A háború után két szocialista párt lesz ugyan Németországban, de nem a mai elvi és személyi csoportosulás alapján.

A német (s ugyanúgy a francia) szociáldemokrata párt állásfoglalása a már elhatározott háborúval szemben: a nemzeti védelem vállalása és a hadi hitelek megszavazása csak azt lephette meg, aki a szociáldemokráciát még mindig szavai, programjai és nem objektív realitása alapján ítélte meg.

*A ritkítások tőlünk valók.

A szociáldemokrata párt mindenkori vezetői és reprezentatív elmélkedői szerint forradalmi osztályszervezet volt; a valóságban — szinte azt lehetne mondani: már jóval Bernstein és az egész u. n. revizionizmus föllépte előtt, és azután mind kirívóbban — parlamenti reformpárt. A parlamentarizmus és a politikai párt természetében levő minden tulajdonsággal és minden következménnyel. A régi forradalmi elmélet hovatovább mind valótlanabb hagyomány s mind alkalmatlanabb kölcnc lett, amelyet utóbb már leghűségesebb s legügyesebb kezelője, a *Neue Zeit* szerkesztője sem tudott mindenkor megfelelően adaptálni, alkalmazni. Emlékezzünk az intranzigensen ortodox Mehring-Luxemburg-Pannekoek csoportnak párttűtésére Kautsky ellen, jóval a háború előtt; s emlékezzünk az egykori halálos ellenfeleknek, a forradalmároknak és a reformistáknak, mind teljesebb összevegyülésére a pártgyűléseket foglalkoztató gyakorlati kérdésekben, ugyancsak jóval a háború előtt.

A politikai párt természetéből folyik, hogy létének és fejlődésének minden szálával a mában és a holnapban, a közvetlen szükségletek szolgálatában és a közvetlen föladatak munkálásában gyökerezik. A parlamentarizmus rendszere okozza ezt, amely nem eszmények megvalósítására, hanem osztályellentétek kiegyeztetésére szolgáló gépezet; és a többségi elv, amely a tömegek jóindulatától teszi függővé a politikai hatalmat. A tömegek jóindulata pedig az idők során — és valamennyire művelt és politikailag iskolázott országokban — nem azé, aki sokat ígér, hanem azé, aki lehető sokat ad.

A háború Németországban is nem kicsi, tisztán forradalmi elvi alapon álló szocialista szektát lepett meg, hanem a birodalmi törvényhozás legerősebb parlamenti pártját. Ennek elhatározása nem lehetett az adott helyzetben más, mint ami a német nép nagy tömegét képviselő és annak hangulatával számoló nagy politikai párt természetéből folyik.

Ebben az állásfoglalásban, akkor — emlékezzünk — a német szociáldemokrácia szinte egy szálíg egységes volt.

S a ma egymás ellen küzdő töredékek legmérgelesebb érve kölcsönösen ennek a „múltnak” hánytorgatása.

Miért hát e szakadás?

Azt hisszük, több oka van: politikai, érzelmi és végül — elvi is.

Politikai oka: a háború stratégiai sikerei egyrészt, hosszú tartama másrészt oly új kül- és belpolitikai helyzetet: az 1914-ikiektől különböző szükségleteket, vágyakat, hangulatokat teremtett, amelyekkel számolni némelyek erkölcsi és pártpolitikai köteleességüknek tartják.

Érzelmi oka: a háború lelki megrázkódtatása fölkavart a mindennapos gyakorlati munkában nem érvényesülő, szinte végleg eltemetett, de látens ifjúkori eszményeket és meggyőződéseket. Csodálatos, hogy ez a hatás talán legkorábban a revizionizmus elvi vezérénél, Bernsteinnál nyilatkozott meg. És ugyancsak az ő változása szolgálhat átmenetül az

elvi okokhoz, amelyek között a parlamentarizmus más értékelése vagy másféle magyarázata a legfontosabb.

De akik e tekintetben lényegesen eltérnek a többségtől, azok nem a hivatalos kisebbségben foglalnak helyet, sőt túlnyomórészt nem is tagjai a birodalmi gyűlésnek. Mindazonáltal pusztán létezésük elég volt arra, hogy az első két oknál fogva a többséggel elégedetleneket a lázadásra lelkiileg erőssé és képessé tegye.

Nyilvánvaló azonban, hogy a háború után ezek az indítékok aligha vetekedhetnek majd a közös elveknek és közös érdekeknek egységesítő erejével és a mai többség és kisebbség aligha fog azután is elkülönülni. Ellenben azt hisszük, lesz másik, a hivatalos parlamenti pártok kívül álló, ellene küzdő elvi szocialista csoport, amely erejét a demokráciának és a parlamentarizmusnak a háborúban bebizonyosodott tökéletlenségeinek propagandisztikus kihasználásából fogja meríteni.

Ez a csoport annál erősebb lesz, minél kevésbé érvényesülnek majd a háború után a tömegek érdekei, a demokrácia követeléseit. És ezért valószínűleg nemcsak Németországban lesz meg, hanem minden nyugateurópai országban.

Szabó Ervin

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Ausztria megújhodása. (*Karl Renner: Oesterreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze. Wien: Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand 1916. VIII, 160 l. Preis 4 K 50*).

Egy fejezet kivételével, mely először a *Kampf*-ban jelent meg, a bécsi *Arbeiter Zeitung*-ban közölt cikkek gyűjteménye, melyekben a háború bizonyos eredményeinek megrögzítésére már elérkezettnek látva az időt, Renner újult erővel száll síkra régebbi munkáiból jól ismert nemzetiségi és közigazgatási programjáért.

A háború szerinte egyszersmindenkorra bebizonyította, hogy a Monarchia megbonthatatlan védelmi és gazdasági közösséget jelent népei számára. Magyarország problémáit, melyeket a címerrendezéssel végleg befejezett dualisztikus alkotmány Ausztria problémáitól elkülönített, ezáltal kikapcsolva és mellőzve, — megdönthetetlen tényként állapítja meg, hogy e háborúban az állami kötelék erősebbnek bizonyult a nemzetiségi széthúzásnál, a háború kirántotta az alapot minden centrifugális nemzetiségi törekvés alól, kártékony és jogosulatlan politikának bélyegezte a csakis intellektuelleknek, a nyelv-munkásoknak, a gazdaságnélkülieknek (*Wirtschaftslosen*) minden kollektív munkát megkötő, a valóságos gazdasági érdekek talajából kiszakadt, vad sovínnyal és engesztelhetetlen gyűlölködéssel ösztökélt, mértéket és méltányosságot nem ismerő telhetlenségét, mely elfajult a merő tagadásig és képes saját boldogulásának alapjait is feláldozni, csak azért, hogy a másikat is meddőségre kárhoytassa. A Mazzini értelmében vett nemzeti államok kora lejárt, a mai kor a világbirodalmak kora („világrészekre kell szabnunk gondolkodásunkat” — idézi Cecil Rhodes mondását) s a mai háború végleg eldöntötte a nemzetiségi államok életképességének kérdését, a nemzetiségi állam bevált. A belső versengést nem lehet többé kivetíteni a külső politikába, a nemzetiségi törekvések többé már nem irányulhatnak az államtól való elválásra, hanem csupán az államhatalomban való egyenlő részesedésre. A nemzetiségi elv tehát nem az állam külső alakulásának, hanem belső szerkezetének szabályozó elve. A világháború e tanulságokról végleg meggyőzhette az osztrák politika valamennyi tényezőjét: — aki nem akarja, hogy Ausztria a háború után is csak máttól holnapig élő rendszabályozásokkal tengődjön, hanem azt akarja, hogy szabadon fejleszthesse ki gazdasági és kulturális erőit, az most már álljon szolgálatába a nagy közigazgatási reformmunkának, mely egyenjogúsítja az összes nemzetiségeket, biztosítja a kulturális erők kifejlését és megnyithatja Ausztria megújhodásának korát.

A nemzetiségi autonóm szervezetek szövetségének azt a rend-

szerét, melyet javasol, nem ismertetjük, mert az lényegében most is ugyanaz, mint amelyet már másfél évtized óta képvisel valamennyi munkájában s ezzel annak idején e folyóirat már behatóan foglalkozott.* De kétségbe kell vonnunk, hogy a háború eddigi eredményei e nagyszabású reform megvalósításának lehetőségét lényegesen és közvetlenül előbbre lendítették.

Bizonyos, hogy terve a legalaposabb és legjobban átgondolt részletes és következetes terv, melyet eddig nemcsak az osztrák nemzetiségi probléma megoldására, hanem ezen jóval túl, a szociáldemokrata értelemben vett kollektív társadalmi munka jogi kereteinek megteremtésére megalkottak. Joggal mondja, hogy az ő rendszere szükséges feltétele a jövőbeni internacionálénak. Feloldotta a nemzetiségi kérdést a közigazgatás kérdésében, a közigazgatási problémát pedig a demokráciának, az abszolút, arisztokratikus vagy plutokratikus kormányzat szervező és igazgató tevékenységét erős kézzel folytató és fokozó demokráciának problémájában. De épp ez a gyökeressége a reformnak meghatározza doktriner jellegét és ezen a háború sem változtatott, legalább eleddig még nem.

A háború, ha valóban bebizonyítja, hogy a történelmi fejlődés iránya az államnak adja az elsőbbséget a nemzetiséggel szemben, ha a háborúval valóban győz is az állam gondolata a nemzetiségi elv felett, azt éppenséggel nem bizonyította be, hogy a győzelmes államhatalomnak ez után nagyobb szüksége lesz a nemzetiségi békére, mint ezelőtt volt. Ha az államhatalom nem oldotta meg a nemzetiségi kérdést akkor, mikor külpolitikai vonatkozásai is voltak, még kevésbé kényszerül megoldani akkor, ha e vonatkozások megszűnnek. És ha azt vesszük, amit Otto Bauer minden háborútól függetlenül föltett, hogy az ádáz nemzetiségi harcokat idővel megelégteli maga az uralkodó nemzetiségi burzsoázia is, arra még semmi sem vall, hogy a nemzetiségi békét most már azon az úton fogják keresni, amelyet R. fedezett fel, mert ez nemcsak a nemzetiségi autonómiának útja, hanem egyszersmind az erős és tartalmas demokráciáé. Már pedig ha valaki megszűnt is irredentistának vagy sovicsisztának lenni, ezzel még nem lett demokratává. A központi kormányzat tényezőitől sem várható ezután több bizalommal e reform önkéntes felkarolása, mert nagyobb területek bőséges autonómiája a központnak mai abszolút hatalmát a háború után is éppúgy veszélyeztetné, mint anakeelőtte. Egyelőre tehát még semmi sem bizonyítja, hogy R. nagyszabású közigazgatási reformterve ezután másokra is számíthat, mint a proletariátusra, amit azért kell hangsúlyoznunk, mert R. könyve sok helyütt oly optimizmussal beszél az uralkodó osztályok s kivált a központi kormányzat jószándékairól, belátásáról s demokratikus fejlődésképeségéről, amelyet a tények semmiképp sem indokolnak s mert R. többször is kijelenti, hogy ezúttal nem szocialista párttagként lép fel és elsősorban nem is elvtársaihoz fordul, hanem a polgári közvéleményhez.

* *Huszadik Század*, VIII, 1907, 889., 931., 1041. 1. (Jászi Oszkár és Szende Pál.)

A könyv utolsó fejezet Középeurópa gondolatával foglalkozik. R. nem föltétlen híve e gondolatnak. Nem kívánja mindenáron Középeurópát, de számol lehetőségével és végzetes hibának tartaná, ha az imperialista burzsoázia a munkásosztályok ellenőrzése és közreműködése nélkül valósítaná meg. Megállapíthatónak véli azt a gazdasági és történelmi tendenciát, — s ez nem a háborúval, hanem az imperializmussal kezdődött, — hogy a sok különálló országos gazdasági egység helyét egyre inkább egynéhány óriási világgazdasági rendszer foglalja el. Kialakulóban van, részben már meg is szerveződött az angol, a francia, az orosz, az amerikai és a japán nagy gazdaságbirodalom, a kívül maradó országokat az a veszedelem fenyegeti, hogy nem bírják a nagy birodalmak fejlődésének tempóját és visszafejlődnek. Ebben az összefüggésben tárgyalja R. a kérdést és határozottan kimondja: ha a sokállamiság rendszere, vagyis a különálló gazdasági területek háború előtt volt állapota fennmarad, akkor a szociáldemokrácia jövőbeli gazdasági és külső politikája nem változik, lesz, amilyen volt, s a középeurópai vámegegyesülés mellett csak akkor kell állást foglalnia, ha majd valóban kialakul az óriási gazdaságbirodalmak rendszere. Ezt a feltételeességet a középeurópai gondolat híveinek sohase volna szabad mellőzniök, de nem hagyhatják figyelmen kívül azok sem, akik ezt a gondolatot elutasítják.

Ily feltételes formában foglalkozott R. a vámegegyesüléssel a múlt esztendő végéig. Ma azonban, könyvének utolsó cikkében is, már elkerülhetetlen feladatnak látja. Kijelenti egy jegyzetben (145. 1.), hogy érzése szerint az a kényszerhelyzet, melyet a középeurópai egyesülés előfeltételül tekintett, az entente-államok gazdasági hadviselésének élesedésével, az angol, szabadelvű ideológiák bukásával immár elkerülhetetlenné vált. Ausztria s az egész Monarchia megújodása tehát most már csak az egyesült Középeurópán belül várható, ennek alakulása és sorsa nem lehet közömbös a szociáldemokrácia szemében, bár a velejáró felelősségből a fennálló hatalmi viszonyoknál fogva semmi részt nem vállalhat.

Czóbel Ernő

A hágai békekonferencia (F. B. Holls: *The peace conference at the Hague. 2nd edition. New York 1914. 572 I.*)

Amerikában jelenik meg az első pacifista röpirat (W. Penn: *Essay on the present and future peace*, 1693); Amerika és Anglia között jön létre az újkor első döntőbírósi ítélete (1798); New-Yorkban alakul meg a föld első békeegyesülete (alapítója David L. Dodge, 1815); amerikai kiküldöttek alapítják az első európai békeegyesületet (W. Allen és T. Price Peace Society név alatt Londonban, 1816); az American Peace Society propagálja az első nemzetközi békekongresszus eszméjét (1840); az amerikai államok kötik meg az első nemzetközi választott bírósági szerződést (1890 április 28); Mac Kinley jelenti ki nyilvánosan először, hogy a nemzetközi béke fenntartása csak kötelező döntőbírósi eljárás útján lehetséges (1896 március 4); az Unió protestál először „az emberi-

ség nevében” a romániai zsidók elleni bánásmód miatt (1902 szeptember 5); az Egyesült Államok terjesztik az első ügyet az 1899. évi hágai egyezmény alapján felállított döntőbírótság elé (Mexiko kérdésében, 1902); Amerika az egyetlen állam, mely a milánói 1906. évi világbéke-kongresszusra üdvözlő táviratot küld; Amerikában tartják az első iskolai békenapokat (Washington születésnapjának mindenkori évfordulóján); Rooseveltt az első államfő, aki a Nobel-díjat megkapja (1906); és végül Rooseveltt kezdeményezi az 1907. évi második hágai békekonferenciát is.

E hevenyészett összeállításból kitűnik, hogy az Egyesült Államokban mindenkor meg volt a hajlandóság a pacifista eszméknek gyakorlati eszközökkel való megvalósítására. Az Unió kiküldöttei nélkül békekongresszus nem volt elképzelhető. A jogbölcselet és a nemzetközi jog fejlődése Amerikában nem tart ugyan lépést az óvilággal, de az amerikai delegátusok fellépése a hágai konferenciákon mindenkor nagy súlyú volt s a gyakorlati indítványok egész sora vált az ő kezdeményezésükre egyezményes nemzetközi megállapodássá.

Holls könyvében Amerikának ez a glorifikus tekintélye már az önhittség határán áll. Holls egyike volt az 1899. évi I. hágai konferencia kiküldötteinek; az ő indítványára került a nevezetes *mediation speciale* amerikai ízű és a szekundánsi eljáráshoz hasonló intézménye „a nemzetközi viszályok békés elintézéséről” szóló egyezménybe.* Egy évvel a konferencia berekesztése után, 1900 október havában jelent meg a munka első kiadása. A szerző kötetét II. Miklós cárnak, az „august iniciatornak” ajánlotta fel és öntudatlan sovinizmussal az „amerikaiak tevékenységét a kongresszuson oly súlyúnak mutatja be, hogy a könyv valóságos melegágya a túlzott önértetnek.

A munka első kiadásától azonban tizenöt év telt el s azóta Holls könyvén már túlhaladtunk. A tételes nemzetközi jog fejlődésében az 1907. évi II. hágai konferencia gyökeres haladást tüntet fel. Az I. hágai konferencia határozmányait és finom és gyakran semmit-

* Az egyezmény 4. és köv. §§-ai szerint a harmadik állam közvetítése kétféle lehet. Általános, mely szerint jószolgálati (*bons offices*) felajánlásával közvetítőként léphet fel tanácsadó jelleggel; és különleges (*mediation speciale*). A különleges közvetítés Holls indítványára került az egyezmény szövegébe (v. ö. Holls, 187. és köv. old.) és ezt az intézményt a 8. § ekként formulázza: „Súlyos és a békét veszélyeztető nézeteltérések esetében, a viszályban álló hatalmak mindegyike megbíz egy hatalmat azzal, hogy a másik oldalról választott hatalommal direkt összeköttetésbe lépjen a célból, hogy a békés viszonylatnak megszakítását megakadályozzák. Ezen megbízás tartama alatt, mely kivételével ellenkező megállapodásoknak, harminc napot meg nem haladhat, a viszályban levő államok között a viszály tekintetében minden érintkezés megszakad és a viszály elintézésével kizárólagosan a közvetítő hatalmak vannak megbízva. A közvetítőknek kötelességük minden igyekezetüket a viszály elintézésére irányítani. A békés viszonylatoknak tényleges megtörése esetében ezekre a hatalmakra hárul az a megbízatás, hogy minden kedvező alkalmat a viszály megszüntetésére felhasználjanak.” (Ratifikált szöveg.)

mondó diplomáciai kifejezéseit az új konferencia a közbeeső idő tapasztalatai alapján gyakorlati rendelkezésekkel cseréli fel* s ma már ott tartunk, hogy az I. hágai konferenciára megállapodott kritikai szemmel tekinthetünk vissza.

Tizennégy évvel az első kiadás után, 1914 novemberében látott Holls könyvének második kiadása New-Yorkban napvilágot. Akkor már 5 hónapja folyt az európai háború s a kiadó a könyvet egyenesen az amerikai háborús irodalom termékének szánta.

Dacára, hogy Holls dogmatikus szempontból, a II. hágai konferencia revíziós munkálatai folytán csak jogtörténeti értékű, a szociológia szempontjából mindamellet friss és értékes, sőt érdekessége még nagyobb, mint az első kiadás idejében volt. Holls könyve épp változatlanágánál fogva a háború gúnyirata. Az I. hágai konferenciától eltelt másfél évtized tapasztalat és a két éve folyó európai háború tanulságai kijózanítottak bennünket. Holls könyvét a XIX. század pacifista eszméi befejező és összefoglaló riportjaként tekinthetjük, melyre már a történelem kritikája alkalmazható. Ma mosolygunk, midőn az orosz cár 1898 augusztus 24-én kelt u. n. történelmi jelentőségű kezdeményező manifesztumát olvassuk: „E konferencia Isten segítségével a XX. század kedvező előjele lesz. E konferencia erős kapcsolattal egyesíteni fogja mindazokat az államokat, melyek ösztöntén fáradoznak, hogy a világbéke nagy gondolata győzedelmeskedjék a békétlenség és viszály elemei felett („... *the great idea of universal peace triumph over the elements of trouble and discord*”¹; Holls, 8. I.). E konferencia összműködést jelent a jog és igazság útján, melyen az államok jóléte és a népek boldogsága nyugszik.” Az 1899 január 11-i második orosz (u. n. Muravieff-féle javaslat), mely a konferencia konkrét programját állítja össze, a cári frázist már kellő értékére szállítja le; a pacifisták nagy kiábrándulására kiderül, hogy a végleges program nyolc pontja közül egyik sem foglalkozik a béke kérdésével, hanem hat pont a háborús jogról, egy pont a fegyverkezésnek bizonyos időre szóló megszüntetéséről és végül az utolsó pont a jó szolgálatok felajánlhatóságáról szól (Holls, 26. I.). Ma tudjuk, hogy az angol-orosz alliance és az angol-francia entente csírája már az I. hágai konferencia előtt megvolt; és Németország vonakodása, a fegyverkezés csökkentését feltétel nélkül elvállalni, az angol műfelháborodás dacára jogos: „The German people — úgymond Németország bizottsági képviselője, Schwarzhoff tábornok — is not crushed under the weight of charges and taxes, it is not hanging on the brink of an abyss; it is not approaching exhaustion and ruin. Quite the contrary; public and private wealth is increasing, the general welfare and standard of life is being raised

* A II. hágai konferencia a *Convention pour le reglement pacifique des conflits internationaux* c. egyezménynek a 10. §-tól kezdve csaknem valamennyi §-át megváltoztatta. Az I. hágai konf. 1., 2. és 3. deklarációi változatlanul maradtak ugyan, de a II. hágai konf. V—XVIII. sz. egyezményei nagyobb részt újak. V. ö. *Actes et documents, lère et He conference de la Paix*. La Haye 1908.

from one year to another.” (Holls, 77. 1.) A fegyverkezés megszüntetése ellen kifejezetten csak Németország és Ausztria-Magyarország szavazott. Anglia, melynek flottája az u. n. *two people standard* elvén épült fel, tehát mindig oly hatalmas, mint két más legnagyobb nemzet flottája együttesen, ravasz örömmel fogadta volna, ha Németország a kelepcebe beugrik, mert akkor a flottaarány minden újabb budgetteher nélkül megmarad. Oroszország pedig, melynek tragikus téveszméje — a XIX. század végén inkább, mint valaha — az, hogy a legerősebb hadereje van, szintén olcsó sikerhez jut, ha papirosfölényét nemzetközi megállapodással biztosítja. Igazán alig volt elképzelhető, hogy azok a nemzetek, melyek évszázados vergődés után a XIX. század végén végre elérkeztek a társadalmi fejlődésnek arra a színvonalára, hogy kultúrájuk értékét meg akarják védelmezni, Angliával és Oroszországgal szemben öngyilkosságot követnek el: fegyverkezési programjukat megkötik és lemondanak arról, hogy modern hadsereget létesítsenek.

A nemzetek sajátos csoportosulása a két éve folyó európai háborúban a kötelező arbitrage kérdésében is Németország álláspontját igazolja. Anglia szemében Németország az I. hágai konferencián a *gamin méchant*, a békétlen fickó, aki vonakodik az oly áldásos és a világbékét biztosító kötelező döntőbírótságot elfogadni. Zorn professor, Németország kiküldöttje, a tömeges kapacitálásra (Holls, 238. és köv. 1.) igen röviden, sőt ridegen határozza meg Németország álláspontját: a német kormány a kötelező döntőbírótság intézményét nem fogadja el; a kormány elismeri ugyan, hogy mindazok a megállapodások, melyekben a választott bírósági kikötés eddig bennfoglaltatik, érvényesek, azonban Németország valóban tovább nem mehet. Ügyes diplomáciai kibúvóként Zorn arra hivatkozik, hogy a döntőbírótság intézményét előbb általánosságban ki kell tapasztalni, mielőtt az kötelezővé tétetnék: „. . . but it could not possibly agree to the organization of the permanent Tribunal before having the preliminary benefit of satisfactory experience with occasional arbitrations” (Holls, 248. I.). A valódi ok azonban sokkal mélyrehatóbb. Németországnak nem kell nálánál erősebb politikai ellenfél a kötelező arbitrage bírójaként, hanem vele egyenrangú, elfogulatlan és igazságos állam. Ilyent pedig sem az I. békekonferencián, sem a II.-on Angliában még fel nem talált.*

Az arbitrage eszerint a konferencián nem ment keresztül, sőt Németország említett vonakodása miatt a lefegyverzés kérdése is csak pium desiderium maradt, melyet az I. konferencia a következő rezolúció formájában juttatott kifejezésre: „The Conference is of opinion that the restriction of military charges, which are at present a heavy burden on the world, is extremely desirable for the increase of the material and moral welfare of mankind” (Holls, 377. 1.).

A konferencia három háborúsági deklarációját, melyeknek

* V. ö. *II. Conf. d. l. Paix.* 886. és köv. old. (La Haye 1908.)

bizottsági tárgyalási előzményeit Holls részletesen ismerteti (93. és köv. 1.) s melyeket egyébként a II. hágai konferencia a III., IV. és XIX. sz. deklarációkban megismételt*, elég elolvasnunk és az európai háború eddigi tapasztalataival egybevetnünk, hogy kitűnjék: mint foszlott szét a hágai mű, a nemzetközi jog „Magna Chartájának” (mint Holls nevezi, 354.1.) diadalmas alkotása: 1. tilos léghajóból robbanóanyagot ledobni; 2. tilos mérgező gázokat az ellenséggel szemben használni; 3. tilos dum-dumlövedéket az ellenségre lőni (Holls, 376. 1.).

A letűnő XIX. századnak a XX- század számára reményteljesen útnak bocsátott hagyománya: a békejog és a háborús jog, mihelyt először kerül gyakorlati alkalmazásba: semmivé válik. A könyv lapjai mögött ott lappang állandóan a szerző gúnyos arca: nehéz szatírárt nem írni ... A nemzetközi jog szentsége a sárban; a Martensek és Bourgeois-k utódai csalhatatlan kommentátorokká válnak. Grey és Wilson és a többiek éhes mohósággal aknázzák ki az „as far as possible” és az „as far circumstances allow” finom és veszélyes labirintusai elrejtett diplomáciai kincseit (Holls, 356. 1.) és végül rájövünk arra, hogy a kiadónak van igaza: igazán mindegy, hogy Holls csak az I. konferenciát ismerteti; hiszen a nemzetközi jog ma úgy sincs érvényben.

Holls nagy gonddal és szeretettel állítja össze munkáját* Könyvét saját kijelentése szerint arra szánta, hogy az angol és amerikai delegátusok kongresszusi működését részletesen bemutassa (Preface, X. és XI. 1.). Nem az ő hibája, hanem a benne is meglévő túlzott amerikai önérzetnek tudható be, hogy az ő beállítása és öntudatlanul is célzatos kommentárjai szerint Anglia és Amerika szerepelnek a konferencia határozatai reális megalkotóiként. Az I—II. fejezetekben a konferencia összehívásának előzményeit és megnyitását ismerteti; a III—V. fejezetek a három kongresszusi bizottság működését mutatják be; az utolsó fejezet végül a szerző befejező összefoglaló fejtegetése (The bearings of the conference upon International Law and policy). Az egész munkának riportszerű szerkezete mellett, melynél egyébként sokkal objektívebbet nyújtanak Ullmann, Westlake, Nippold, de főleg Renault iratai, ez az utolsó fejezet kétségkívül a legtöbbet tartalmaz Holls egyéniségéből. A diplomácia jövőjéről, a nemzetközi egyezmények szankciói illuzórius értékéről, a Szentszövetség felújításának eszméjéről, az örökbékéről elmélkedik; a konferenciát egy lépésnek tartja a világföderáció megalkotásához: „the federation of the world, for justice and for every universal civilized interest, that is the idea which found its best, if not its first, illustration in the Peace Conference” (364. 1.); a német *Krieg als Element der göttlichen Weltordnung* és der *Krieg als positives Gut* teóriával is vitába száll, de mindezt csak felszínesen, a pánamerikai fölényével, aki filozófiai mélység nélkül, sőt olykor logikai kidolgozás mellőzésével is, a maga véleményét csalhatatlannak tekinti és egyetlen bizonyítási eszköze a józan ész — és politikai vonat.

* L. Martinus Nijhoff kiadását (*Abkommen und Erklärungen*), Haag 1915.

kozású kérdésekben — az 1899-ben még kételyen felül állott amerikai elfogulatlanság.

A témának általánosan emberi vonatkozásai természetesen Hollst is gyakran csábítják a bombasztikus kijelentések birodalmába, de e tekintetben sokkal inkább mértéket tartó, mint Fried, Waldstein vagy Barclay, viszont dilettáns Martens, Mohi, Jellinek vagy Liszt munkásságához képest. Holls inkább pacifista, mint nemzetközi jogász és inkább érzelmi lény, mint jogbölcselelő. Szerintünk a legalkalmasabb tulajdonságok, melyek valakit békekongresszusi hivatalos delegátussá avathatnak.

Makai Ödön.

A szerkesztőségnek beküldött könyvek jegyzéke*:

- König György: *Romain Rolland*. (Kny. a Budapesti Szemléből). Bpest, 1916. 137-146. o.
- Kammerer, Paul: *Allgemeine Biologie*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anst. 1915. XII, 351 p. Preis 6 M.
- Trócsányi Dezső: *A német idealizmus és a háború*. Miskolc: Szerző kiad. 1916. 13 o.
- Kollányi Boldizsár: *Vérfoltok*. Ének-szó a fürgetegben. 1914—1916. Bpest: Lampel 1916. 166 o. Ára 4 K.
- Szirtes, Artúr: *Die Rechtswissenschaft eine Kulturmacht*. Zur Frage der gesellschaftlichen Vorbereitung des Gesetze. (Einführung in das lebende Recht, H. 15.) Hannover: Helwing 1916. VIII, 106 p. Preis 3M.
- Schlesinger Károly: *A pénzérték háborús változása*. Bpest: Magy. Közgazd. Társ. 1916. 19 o. Ára 60 f.
- Vanczák János: *Vér és vas*. Versek, dalok. Bpest: Népszava 1916. 62 o. Ára 1 K.
- Dienes László: *Walter Hofmann könyvtári törekvései*. (Könyvtári Füzetek, szerk. Köhalmi Béla, 1. sz.) Bpest: Lantos 1916. 48 o. Ára 1 K.
- Germanus Gyula: *Túrán*. Bpest: Szerző 1916. 31 o.
- Bulletin der Studiengesellschaft für soziale Folgen des Krieges*. Kopenhagen (Dr. Sv. Trier, Osterbrogade 56 o., 1916. Nr. 1: *Die Kosten des Krieges*. 54 p. 4°. Preis 1 K.
- Europäische Staats- und Wirtschaftszeitung*. Herausg.: Staatsminister a. D. H. v. Frauendorfer, Prof. E. Jaffé. München (Herrenstr. 10.) Erscheint wöchentlich. Preis vierteljährlich. Mk. 5,50.
- Dödy: *A legyőzhetetlen ország*. Bpest: Lampel 1916. 138 o. Ára 2 K.
- Farkas Geiza: *Az emberi csoportok lélektana*. (Társadalomtud. Könyvtár). Bpest: Grill 1916. 240 o. Ára 6 K.

* E munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebről érdeklík, még visszatérünk.